دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد

خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر

س. پ. ژمارە: ١

www.araspublisher.com

دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد

خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران

ئازاد عوبێد ساڵح

کردوویە بەکوردی

ناوی کتێب: خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران
نووسینی: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد
گۆڕینی بۆ کوردی: ئازاد عوبێد ساڵح
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ٢٤٩
دەرهێنانی هونەری: حاجی دلاوەر
بەرگ: ئاراس ئەکرەم
نووسینی سەر بەرگ: محەمەد زادە
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
سەرپەرشتیی کاری چاپخانە: ئاوڕەحمانی حاجی مەحموود
چاپی یەکەم، هەولێر- ٢٠٠٤
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٩٤)ی ساڵی ٢٠٠٤ی دراوەتێ

وشەیەک

خوێنەری خۆشەویست...

ئەوەی بەردەستت دوو بەشی (شەشەم و حەوتەم)ی کتێبی (دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر)ی مامۆستای مێژوونووس دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەدە کە ساڵی ١٩٨٥ بەزمانی عەرەبی بڵاوبۆتەوە.

ئەوەی ڕاستی بێ لەگەڵ خوێندنەوەی کتێبەکە ئەو دوو بەشە پتر سەرنجیان ڕاکێشام، بڕواشم وابوو کە هێند دەهێنن بکرێنە کوردی بۆیە بەئاگاداری دوکتۆر و بەگوێرەی توانا وەرم گێڕان، بەو هیوایەی بێ کەڵک نەبێ و وەرگێڕانەکەش بەدڵی مامۆستا دوکتۆر کەمال بێ، منیش توانیبێتم خزمەتێکی بچووک بکەم.

ئازاد

پێشەکی

کەمال مەزهەر

لە ئێران پتر لە ٣٠ نەتەوە و گەل و کەمینە و دەستەی ئەسنی جیاواز دەژین، زۆربەی هەرە زۆریان سەر بەڕەگەزی ئاری و سامی و تورکن. فارس و ئازەر و کورد بەڕیز، چ بەژمارە و چ بەسەنگی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی لە ریزی هەرە پێشەوەن، دوای ئەوان عەرەب و گەیلان و مازەندەرانی و تورکمان و بەختیاری و تات و تاڵیش و ئەرمەن و ئاشووری و گورج و ئەفغان و تاجیک و خەزەر و هی تر دێن. لەبەر ژمارەیەک هۆی جیاوازی ڕەوا و ناڕەوا مێژووی هیچ کامێک لەو نەتەوە و گەل و کەمینانە بەرادەی مێژووی فارس لێی نەکۆڵراوەتەوە، جگە لەوەی جاری وا هەیە لایەنی بایەخداری مێژووی گەلە نافارسەکان شێوێنراوە. بەداخەوە بەشی کورد و تا ڕادەیەکیش ئازەر، کە لەگەڵ کورد دراوسێ و نزیکن، کەم نییە، ئەوەی پاڵی پێوەنام لەو کتێبەمدا کە لە بەغدا ساڵی ١٩٨٥ بەزمانی عەرەبی بەناوی «دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر»ەوە بڵاوم کردەوە، ئاورێکی تایبەتی لە چەند لایەنێکی بایەخداری ڕووداوە نوێ و هاوچەرخەکانی مێژووی ئەو دوو نەتەوەیە بدەمەوە.

سەرچاوەکانی ئەو دوو بەشە ئینگلیزی و ڕووسی و فارسی و ئازەری و عەرەبی و کوردین، ژمارەیەکیان لە سەرچاوە کۆنە ڕەسەنەکانن، ئەوانی تریشیان بۆ ناوەندی هەشتاکان سەرچاوەی نوێ بوون، هەیانە بەڵگەنامەی دیپلۆماسین، هەشیانە لێکۆڵینەوە و وتارن، جگە لە زانیاریی دەگمەنی ناو ڕۆژنامە و گۆڤارەکان. هەڵبەت لە ماوەی حەڤدە ساڵی ڕابردوودا سەرچاوەی نوێی هەمەجۆر دەربارەی باسە مێژووییەکانی ئەم دوو بابەتە دەرچوون، زانیارییەکانی ئەوانەیان کە ئێمە دەستمان پێیان ڕاگەیشتووە جەختی سەرجەمی بۆچوونەکانی ئەم بەرهەمە دەکەن، تایبەت ئەو لایەنەیان کە سیاسەتی شۆڤێنی دەستە فەرمانڕەوا کورتبینەکان هەرگیز لە خوێن و نەگبەتی و نەهامەتی و ڕق و کینە و ناکۆکی و ماڵوێرانی بەولاوە هیچیان بۆ کەس نەهێناوە و، کاتی ئەوە هاتووە هەمووان دەرس لە تاقیکردنەوە دەوڵەمەندەکانی ڕابردوو وەربگرن و دەسبەرداری عەقڵی تاریک و کۆنەپەرستی سەدە ناوەنجییەکان بن و، ئیتر لەوە بگەن کە دیموکراسی و یەکسانی و هۆشی ورد و لەسەرەخۆ دەوای سەرجەمی نەخۆشییە کوشندە کۆمەڵایەتییەکانن، کە بێگومان کێشە نەتەوەییە دژوارەکان لە پێشی پێشەوەیان دێن.

پێویستە لێرەدا سەرنجی خوێنەری بەڕێز بۆ ئەوە ڕابکێشین کە دەبێت بەچاوی ساڵی ١٩٨٥، واتا کاتی دانانی کتێبەکە بەعەرەبی، سەیری گشت ژمارە و ئامارەکانی ناو ئەم بەرهەمە و چەند زاراوێکی وەک وڵاتی شوورەوی و سۆڤێت بکەن، چونکە بەوێنە، ژمارەی کورد و ئازەری و گەلانی تری ئێران ئێستا گەلێک لەوەی ساڵی ١٩٨٥ پترن، یا ئەوەی کە دەڵێین ئازەربایجانی باکوور بەشێکە لە وڵاتی شوورەوی بۆ ئەوساکە دەشێت نەک ئێستاکە، چونکە ئەو بەشەی ئازەربایجان لە سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی ڕابردووەوە بۆتە کۆمارێکی سەربەخۆ و یەکێک لە ئەندامەکانی کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان.

بەختەوەرم بەوەی ئەو دوو بەشەی کتێبەکەم سەرنجی برای ڕووناکبیر کاک ئازاد عوبێدیان ڕاکێشاوە و کردوونی بەکوردییەکی پاراو و ڕێکوپێک و لە کتێبێکی سەربەخۆدا بڵاویان دەکاتەوە کە هیوادارم سەرنجی ڕووناکبیرانی کورد ڕابکێشێت، تایبەت ئەوانەیان کە لە نەوەی تازە پێگەیشتوومانن و تینووی زانینی لاپەڕە پڕ لە شانازی و کارەساتەکانی نەتەوەکەیانن.

بەشی یەکەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی

خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران

بەشی یەکەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران

کوردستانی ئێران لە بەشی باکوری ڕۆژئاوای ئێران هەڵکەوتووە، لە باکور و ڕۆژهەڵاتەوە بەخاکی ئازەربایجانی باشوورەوە دەنووسێت، لە ڕۆژهەڵاتیشەوە تا هەمەدان و لە باشووریشەوە تا هەڵەتەکانی بڕۆ و شاهۆ و داڵەهۆ و درێژاییەکانی و لە ڕۆژئاواشەوە تا سنووری ڕۆژهەڵاتی عێراق درێژ دەبێتەوە. سەرچاوەکان لە دیاریکردنی ڕووبەری تێک ناکەنەوە لە نێوان چارەکێک، کە ژمارەیەکی زۆرە و[1]، کەمتر لە دەیەکی ڕووبەری ئێران کە تێکڕای لە یەک ملیۆن و ٦٠٠ هەزار کم٢ تێدەپەڕێت «د. عەبدولڕەحمانی قاسملو ڕووبەری کوردستانی ئێران بەدەوروبەری ١٢٥ هەزار کم٢ دادەنێت». لە دوای فارس و ئازەربایجانییەکان کورد سێیەم زۆرینەن لە ئێران، هەروەها سەرچاوەکان لە خەمڵاندنی ژمارەشیان جیاوازن کە بە سێ ملیۆن تا حەفت ملیۆن کەسی دەخەمڵێنن[2]، بەڵام بەمەزەندە ژمارەی کورد لە ئێران ئێستاکە لە پێنج ملیۆن کەمتر نییە، بەو کوردانەشەوە کە لە دەرەوەی کوردستان دادەنیشن «تارانی پایتەخت و ئازەربایجان و باکوری خۆراسان و کرمان و گەیلان و فارس و شوێنەکانی دی»[3] کە نزیکەی شەش یەکی هەموو ژمارەی دانیشتووانی ئێران پێک دێنن[4]. بەڵام سەرچاوە ڕەسمییەکانی ئێران لە کۆتایی

(١) ژمارەی ناوبراو لە گۆڤاری (أم درمان). ژمارەی بیست و پێنج. ساڵی دووەم، یەکی یۆنیۆ ١٩٤٦، ل٥دا نووسراوە.

(٢) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە:

سرتيب علي رزم آرا، جغرافياي نظامي ايران، كردستان تهران: ل ٤–٥.

الدكتور عبدالرحمن قاسملو، كردستان والأكراد، دراسة سياسية واقتصادية، ترجمة ثابت منصور، بيروت ١٩٦٨، ل ٤–٦، ١١–١٧؛ فؤاد حمه خورشيد، الأكراد، دراسة علمية موجزة، بغداد، ١٩٧١ ل١٠، ٢٠–٢١.

A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, pp 1-2.

(٣) هەندێ سەرچاوە ئەو بەشەی گەلی کورد بەچارەکە ملیۆنێک دادەنێن.

(٤) لە ئاداری ساڵی ١٩٧٤ دانیشتووانی ئێران گەیشتە ٣١,٨ ملیۆن کەس.

بڕوانە؛ "Sovrimenay Iran” p. 16

سەردەمی پەهلەوی تەنیا دان بەملیۆنێک کورد لە ئێران دادەنێن[5]. گەلی کورد لە ئێران بەسەر نزیکەی ٣٠ هۆز دابەش دەبێت، زۆربەی هەرە زۆریان نیشتەجێن، بەشێکیشیان نیوە کۆچەرن و گەرمیان و کوێستان دەکەن. موکری و دیبوکری و شکاک و کەڵهوڕ و گۆران و بڵباس و جەلالی و جوانڕۆ لە هۆزە ناودارەکانی کوردی ئێرانن. بەڵام گرنگترین مەڵبەندی گەورەی شارستانی کوردستانی ئێران، کرماشان و سنە و مەهاباد و ماکۆ و بانە و سەقز و نەغەدە و هەندێکی دیکەن. بۆ ئەوەی بۆچوونی گەشەسەندنی دانیشتووانی شارە کوردەوارییەکان لە ئێران نیشان بدەین ئاماژە بەژمارەی دانیشتووانی شاری کرماشان دەکەین کە ساڵی ١٩٥٦ گەیشتە نزیکەی (١٢٦) هەزار کەس و ساڵی (١٩٦٦) گەیشتە (١٨٨) هەزار کەس و ساڵی ١٩٧٠ گەیشتە نزیکەی (٢٢١) هەزار کەس[6].

لەمێژە فەرمانڕەوا یەک لەدوا یەکەکانی ئێران، ئەخمینی و ئەرشاکی – (فرث) و ساسانی[7] چاویان بڕیوەتە کوردستان کە گەلەکەی وەک گەلانی دیکەی ناوچەکە دووچاری مەینەتی شەڕە بەردەوامەکانی ئەو فەرمانڕەوایانە لەگەڵ یۆنان و ڕۆمان ببوون. بۆ زانیاری پتر دەکرێ ئەو تابلۆیەی کە شارموا لەو پێشەکییەی بۆ شاکاری مێژوویی (شەرەفنامە)ی کێشاوە، لەسەر واقیعی سیاسی کوردستان لەو هەوارەدا بۆچوونێکی ڕوونمان نیشان بدات. هەروەک ئاماژەی بۆ دەکات لە سەرەتاوە، ئەخمینییەکان دەستیان بەسەر کوردستان داگرت و فەرمانڕەواییان کردووە، پاشان کەوتە دەست ئەسکەندەری مەکدۆنی. دوای مردنە ناکاوییەکەی لە بابل کەوتەوە دەست ئەخمینییەکان کە ئەوجارە بەهۆی بنەماڵەی ئەرشاکی ئەرمەن فەرمانڕەوایان کرد. پاشان ئەسکەندەری کوڕی مارک ئەنتۆنیۆ دەستی بەسەردا گرت و دوای ماوەیەک کەوتەوە دەست ئەرشاکییەکان، کە جارێک بەناوی (فرث) و جارێکی دیکە بەناوی ڕۆمانەکان فەرمانڕەواییان کرد.

ئەوجا نۆرە هاتە سەر ساسانییەکان کە لە سەردەمی هەردوو شا ئەردەشێر و شاهپور دەستیان بەسەردا گرت، پاشان ڕۆمانەکان هاتنەوە، ئینجا ساسانییەکان کە بەنۆرە لەگەڵ

(5) Lbid. p. 34

(٦) ئەو پەرەسەندنە ڕێژەییە بەتەنیا لە ئەنجامی گەشەسەندنی سروشتی ناوەوە نەبوو، بەڵکو کۆچکردن لە لادێشەوە دەوری خۆی هەبوو.

(٧) ئەخمینییەکان حوکمی ئێرانیان لە ماوەی نێوان هەردوو ساڵی ٥٥٠ و ٣٣٠ پێش زایین کردووە، ئارشاکییە –(فرث)ەکانیش لە ساڵی ٢٥٠ی پێش زایین تا ساڵی ٢٢٤ی پاش زایین، پاشان نۆرەی ساسانییەکان هات کە لە ساڵی ٢٢٤ تا ساڵی ٦٥١ی زایین فەرمانڕەواییان کرد.

بیزەنتییەکان دەستیان بەسەردا گرت تا هەڵهاتنی کازیوەی ئیسلام.

ئیدی لە هەینێکەوە باپیرانی کورد گەلێ جار دژی پاشاکانی ئەخمینی و (فرث) و ساسانییەکان[8] و یۆنان و ڕۆمان و بیزەنتییەکان ڕاپەڕیون. گەواهی فەیلەسووف و سەرکردەی یۆنانی زەینەفۆن پێش نزیکەی ٢٤٠٠ساڵی ڕابردوو بایەخێکی مێژوویی تایبەتی لەو بارەیەوە هەیە. زەینەفۆن لە کتێبەکەی (ئەناباسیس) پەنجە بۆ ئەوە ڕادەکێشێت کە کوردەکان چەند ئازاد و سەربەخۆ بوون و چۆن (ملیان بۆ شا کەچ نەکردووە) و بەدرێژیش باسی سوپاکەی کردووە کاتێ بەناو خاکەکەیاندا کشاینەوە و کورد چییان بەسەر هێناون. شاکانی ئێران زۆر جار ناچار بوونە سوپای بێ شومار بنێرنە کوردستان، خەڵکی کوردستانیش هەمیشە بەڕووی داگیرکەراندا ڕاست بووینەتەوە و زیانی زۆریانی لێ داون[9]. لە سەدەکانی ناوەندا ژمارەیەک میرنشینی کوردی سەربەخۆ لە ئێران پەیدابوون، لەوانە میرنشینی ڕەوادییە کە مەڵبەندەکەی تەوریز بوو، لە سەرەتای سەدەی دەیەمەوە تا ساڵی ١٠٧١وە ژیا[10]. میرنشینی شوانکارەش لە هەرێمی فارس، لە سەرەتای چلەکانی سەدەی یازدەمین تا ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی چواردەمینی زاینی ژیاوە. هەروەها بنەماڵەی فەرمانڕەوا لە میرنشینی شەدادی کە لە ساڵی ٩٥٦ لە

(٨) ڕەشید یاسەمی، مامۆستای پێشوو لە زانکۆی تاران، لە هەوڵێکی نازانستانەی ئامانج ڕوون، ڕەچەڵەکی ساسانییەکان دەباتەوە سەر کورد، بڕوانە؛ ڕەشید یاسەمی، کرد و پیوستگی نژادی و تأریخی او، تهران، ل ١٦٥ - ١٧٤.

(٩) بۆ درێژەی ئەو باسانە بڕوانە:

Xenophon, Ansabasis, Russian trans. by M. Maksimovich, Moscow - Lenengrad, 1951, book III and IV; Xenophon, the Parsian Expedition, trans. by R. Wamer, Baltimore, 1961, pp 97-148; B. Nikitine, Les Kurdes, Russian trans. By I. O. Farizov, Moscow, 1964, pp 97-243;

محمد أمين زكي، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التأريخية حتي الآن، ترجمة محمد علي عوني، الطبعة الأولى، القاهرة، ١٩٣٩، ص ٨٦-١٢٩؛ سرتيب علي رزم آرا، جغرافياي نظامي ايران، كردستان، ل١.

(١٠) بەپێی زانیارییەکانی محەمەد ئەمین زەکی، میرنشینی ڕەوادی لە ساڵی ٤٢٠ی کۆچی - ١٠٢٩ی زاینی دامەزراوە، فەرمانڕەوایەتی تا ساڵی ٤٢٦ک-١٠٣٥؛ خایاند، (کلیفورد أدموند بوسورث) دەڵێت: «لە سەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچی - سەرەتای سەدەی دەیەمی زایینی پەیدابووە، تا ساڵی ٤٦٣-١٠٧١ز. ژیا.

ئازەربایجان سەری هەڵدا بەڕەچەڵەک کورد بوون[11].

سەردەمی سەفەوییەکان (١٥٠٢-١٧٣٦) سەرەتایەکی نوێ بوو بۆ مێژووی کورد لە ئێران، زۆربەی لاپەڕەکانی بەقەوماوی خوێناوی و کارەسات پڕ بۆتەوە. دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٤٨٧-١٥٢٤) ڕکی لە هەموو شتێکی کورد دەبۆوە، تەنانەت فەرمانی گرتنی ئەو میرە کوردانەشی دا کە هاتبوونە لای بۆ نیشاندانی گوێ بەفەرمانی خۆیان، لە جێی ئەوان قزڵباشەکانی[12] لایەنگیری خۆی لە شوێنی دانان. دەربارەی ئەو ڕۆژگارە مێژوونووسی ناوداری کورد محەمەد ئەمین زەکی دەڵێت: «سەردەمی شا ئیسماعیل بۆ کورد سەردەمی ستەم و زوڵم و زۆری و دوژمنکارییەکی سەخت بوو. چونکە کورد سوننی بوون، لێیان ئەمین نەبوو، بڕوای پێ نەدەکردن، بۆیە کۆی لە هیچ هەلێک نەدەکردەوە بۆ ئازادانی کوردان[13]. عوسمانییەکانیش لە ململانێی چارەنووسسازانەیان لەگەڵ ئێرانییەکان، زانییان چۆن ئەو هەلە بقۆزنەوە و میرە کوردەکان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن. زۆری نەبرد لە هەموو لایەکەوە کوردستان دژی فەرمانڕەوای سەفەوی ڕاپەڕی و شۆڕشگێڕان دەسەڵاتدارانی سەر بە شایان دوورخستنەوە، لە هەر کوێ هەبان دەریان دەپەڕاندن. کاتێ شا ئیسماعیل هەوڵی دا ئەو ناوچە کوردەوارییانەی لە دەستی دابوون وەربگرێتەوە، ڕووی لە هەر لایێ دەکرد ڕووبەڕووی بەرهەڵستی سەخت دەبۆوە. کوردەکانیش قوربانی زۆریان دا. گەمارۆدانی شاری دیاربەکر لەلایەن هێزەکانی شاوە ساڵێکی پتر خایاند، ١٥ هەزار کەس لە دانیشتووانی لەناوچوون. بەدرێژایی سەردەمی سەفەوی ئەو وێنە خوێناوییانە زۆر جار دووبارە دەبوونەوە. لەو شاڵاوەی شا تەهماسبی یەکەم لە ساڵی ١٥٥٤ بۆ کوردستانی هێنا، ئەو ڕێگەیەی گرتیەبەر ئەوەی ئاوەدانی بێ نەیهێشت، هەمووی کاول کرد. هێزەکانی تەهماسب پاش کەمتر لە ساڵێک دیسان گەڕانەوە بۆ وێرانکردنی شارە کوردییەکانی بەدلیس و ئەرجیش و مووش و هی دی «سەرلەبەری کاول کردن و

(١١) بۆ درێژەی بڕوانە؛ محمدامین زکی، المصدر السابق، ل١٤٦-١٤٧؛

C. E. Boswarth, Op. Cit., NN 36, 37, 39; Sharifli, Ogosudarstve Ravadiov - “Trudi Instituta Istorii Academii Nauk Azerbaijanskay USSR”, BAKU 1957, NXl.

شەریفلی، دەربارەی دەوڵەتی ڕەوادی «کارەکانی ئامۆژگای مێژووی سەر بەئەکادیمیای زانستی ئازەربایجانی سۆڤێتی»، ڕووسی، باکۆ، ١٩٥٧، ژمارە یازدە.

(١٢) رشید یاسمی، کرد و پیوستگی نژادی وتأریخی او، ل ٢٠٣.

(١٣) محمدامين زكي، المصدر السابق، ص١٧٤.

کوشتارێکی زۆریشی لە دانیشتووانیان کرد». دوای ئەویش سەرۆکی پاسەوانەکانی، کارەکەی بۆ تەواو کرد و بەناشرینترین شێوە و ترسناکترین وێنە هێزەکانی ئێران «ئەوەندە کاری دڕندانە و شێوازی دڵڕەقانەیان ئەنجام دا، تا وای لە خەڵک کرد کردەوەی دڕندانەی هۆلاکۆ و تەیمورلەنگیان لەبیر بچێتەوە»، پیاوەکانی تەهماسب لە ڕۆژێکدا ٤٠٠ ڕۆڵەی هۆزی دونبلییان کوشت، فەرمانی قڕکردنی هەموو ئەو دونبلییانە درا کە لە کۆشکی شاهانە کاریان دەکرد، لەبەر ئەوە ئەو دونبلییانەی بە گیان مابوون ناچاربوون پەنا ببەنە بەرخاکی عوسمانی[١٤].

کردەوەکانی شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧-١٦٢٩) لە کردەوەی پێشینەکانی کەمتر نەبوو، بەڵکو لە هەندێ باردا زۆر لەوانیشی تێپەڕاند. هەر بەخودی خۆی بەسەرۆکایەتی سوپایەکی گەورە چووە خوی، لەوێشەوە شاڵاوی بردە سەر ماڵەکانی هۆزی مەحموودی کورد، کە مستەفا بەگی سەرۆکیان زۆر دلێرانە بەرگری لە قەڵای ماکۆ کرد، هەروەک مێژوونووسی ناوداری شا ئەسکەندەر مونشی[١٥] دانی پێدا دەنێت سوپای ئێران «هیچ خراپییەک نەما لەو وڵاتەدا نەیکات، لە ڕادەبەدەر دزی و تاڵان و کاولکارییان کرد، خەڵکێکی یەکجار زۆریان لێ کوشتن»، چەند هەزار ئافرەت و منداڵیان گواستەوە، وەک دیل ڕەفتاریان لەگەڵ دەکردن. لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٦٠٨ سوپای شا ئابلۆوقەیەکی مەحکەمی کوردە برادۆستەکانی لە قەڵای دمدمی بەناوبانگی نزیک ورمێ دا و، چەند مانگێکی خایاند. «بەهۆی هێرش و شەبەیخوونی کوردەکان بۆ سەر ئۆردوگا پەرژ و بڵاوەکانی دەوروبەری قەڵا، سوپای ئێران قوربانییەکانی زل و زیانێکی گەورەی لێ

---

(١٤) بۆ درێژەی ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران لە سەردەمی سەفەوییەکان بڕوانە؛ شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەردوو چاپی، ڕووسی (وەرگێڕانی. ڤاسیلیفا، مۆسکۆ ١٩٦٧) و کوردی (وەرگێڕانی هەژار، بەغداد، ١٩٧٣)، محمدامین زکی، المصدر السابق. ل١٧٤-٢١٦، رشید یاسمی. کرد و پیویستگی نژادی و تأریخی او، ل٢٠٧.

(١٥) ئەسکەندەر بەگی تورکمان مونشی (١٥٦٠ یا ١٥٦١-١٦٣٤)، مێژوونووسی شا عەباسی یەکەم و نووسەری کتێبی (تاريخ عالم آراي عباسی) بەناوبانگە بەزمانی فارسی. ئەو کتێبە بایەخێکی مێژوویی گەورەی هەیە لەبەر ئەوەی خاوەنەکەی ئەو ڕووداوانەی تۆماری کردوون بەچاوی خۆی بینیونی، هاوڕێیەتی شای لە شاڵاو و گەشتەکانی کردووە، هەموو قەوماوەکانی کوردستانی سەردەمی شا عەباسی یەکەمی بەشێوەیەکی ناحەزانە تۆمار کردووە، هەمان شتیشی لەگەڵ قەوماوەکانی شێروان و جۆرجیا کردووە و بایەخێکی زۆری بەقەوماوەکانی ئازەربایجانی نیشتمانی خۆی داوە.

کەوت». کوردەکان بەسەرکردایەتی ئەمیرخان تا دوا کەسیان لێ قڕکردن بەرگرییان لە قەڵاکەیان کرد...» کەس نەما عەجەمەکان شەڕیان لەگەڵ نەکردبێ، تەنانەت ئەگەر شەڕنەکەریش با، بەدڕندانەترین شێوە دەیان کوشتن»، ئەو تراژیدیایە پاشان بووە داستانێک ڕۆژهەڵاتناسەکان پێیان هەڵگوت، نووسەران لەسەریان نووسی[١٦]. ئەوەی جێی سەرنج بێ ئەو ناوچانەی بن دەستی ئێران لەو ماوەیەدا زنجیرەیەک ڕاپەڕینی میللی وەک ئەوەی لە کوردستان قەوما بەخۆوە بینی، لەوانەش ڕاپەڕینی تالش ساڵی ١٥٩٣، ڕاپەڕینی عەرەبستان ساڵی ١٥٩٦، لە جۆرجیای ڕۆژهەڵاتیش ساڵی ١٦٢٣-١٦٢٤، لە ئازەربایجان بەسەرۆکایەتی کۆرئۆغلو ساڵی ١٦١٠-١٦٣٠.

ماوەیەکی کەم دوای کارەساتی دمدم شا عەباس بەخۆی سەرکردایەتی هێزەکانی کرد دژی هۆزی موکری، پیاوەکانی شا قەسابخانەیەکی گشتییان بۆ خەڵکەکە دامەزراند «کەسیان لە کوشتاری گشتی نەبوارد»، هەزاران ئافرەت و منداڵی ناوچەکەیان ئێخسیر کرد، هەر لە سەردەمی شا عەباسی یەکەمدا ١٥ هەزار ماڵە کوردیان بۆ ناوچەی خۆراسان ڕاگوێزت[١٧].

لەگەڵ ئەو هەموو زەبر و زەنگەش شاکانی سەفەوی نەیانتوانی دەسەڵاتیان بەسەر

---

(١٦) هەردوو چیرۆکنووسی کورد عەرەب شامیلۆف و مستەفا ساڵح کەریم ڕووداوەکانی داستانی دمدمیان بەدوو چیرۆک تۆمار کردووە کە شوێنیان لە ئەدەبی کوردی هاوچەرخدا دیارە. چیرۆکەکەی شامیلۆف وەرگێڕراوەتە سەر چەند زمانێک، لەوانەش زمانی ڕووسی لە ساڵی ١٩٦٩. وەرگێڕانە ڕووسییەکەی دمدم دەکەوێتە ٢٠٦ لاپەڕە و ٣٠ هەزار دانەی لێ چاپ کراوە. لە چیرۆکی «شەهیدانی قەڵای دمدم»ی چیرۆکنووس مستەفا ساڵح کەریم تا ئێستا دوو چاپی بڵاوکراوەتەوە. هەروەها دکتۆر ئۆردیخانی جەلیلۆف لێکۆڵینەوەیەکی درێژی بەزمانی ڕووسی دەربارەی هەمان بابەت بڵاوکردۆتەوە. بڕوانە:

O. J. Jalilov, Kurdski giroechisici epos “zlatoruki khan”, Moscow, 1967,pp 206.

هەروەها بڕوانە؛ «بطولة الکرد في ملحمة قلعة دمدم» اعداد جاسم جلیل، ترجمة شکور مصطفی، تقدیم ومراجعة الدکتور عزالدین مصطفی رسول، بغداد، ١٩٨٣.

(١٧) سەرەڕای ئەو هەموو دڵڕەقی و بێ بەزەییەی شا عەباسی یەکەم زۆر بەداخەوە توانی ژمارەیەکی باشی سەرکردە کوردەکان بەشێوەی جۆراوجۆر بەلای خۆیدا ڕابکێشێ و توانایان بۆ خزمەتی ئامانجەکانی خۆی بەکاربێنێ، بەهێزی ئەو کوردانەی ڕایگواستنە خۆراسان جەنابی شا توانی ڕادەیەک بۆ هێرشی یەک لەسەر یەکی ئۆزبەگەکان دابنێت کە تا ئەو کاتە ببوونە چقڵی چاوی سەفەوییەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە.

کوردستـاندا بسـەپێنن، کـە ناوچەیەکی بەفـروانی بەرهەڵسـتی دەسـەڵاتی شـایان دەکـرد، هەندێ بەشی گـرنگیش هەر بەسـەربەخـۆیی تەواو لە شـای ئێـران دەژیان. بەقـسـەی شەرەفخانی بەدلیسی، بۆ وێنە، لەدوا دواییەکانی سەدەی شازدەمین دەسەڵاتی هەڵۆخانی سـەرداری ئەردەڵان، سـەربەخـۆیی لە شـا گـەیشـتـە پلەیەک «وەسف نەدەکرا». هەروەها مێژوونووسی شا عەباسی یەکەمی ناوبراویش باسی نازناوەکانی خان ئەحمەد خان دەکات، کە جێی هەڵوخانی باوکی لە مـیـرنشـینی ئەردەڵان گرتبـۆوە و سـوپایەکی هەبوو شـا لە پەلامارەکانیدا پەنای بۆ دەبرد و پشـتی پێ دەبەست. لە کۆشکی میرایەتییەکەشیدا گەلێ شـاعـیـر دەوریان دابوو، بەکـردەوەکـانیـان هەڵدەگـوت. دوای مـردنی شـا عـەباسـیش خـان ئەحـمـەد خـان دراوی بەناوی خـۆی لێـدا، فـەرمـانڕەوایانی ناوچەیەکی فـراوانی هەر لە کرماشانەوە بگرە تا ورمێی دادەمەزراند. بەڵام چاوی سەفی شای ئێران بەوە هەڵنەدەهات، بۆیە سـاڵی ١٦٣٨-١٦٣٩ هێـرشی کردەسـەر. ئەگـەرچی خان ئەحـمەد خـان یارمـەتی لە سوڵتانی عوسمانییش وەرگرت، بەڵام لەو شەڕەی لەسەر لێوارەکانی گۆمی مەریوان قەوما، هێزەکانی لەبەردەم سوپای ئێران خۆی نەگرت، خان ئەحمەد خان خۆشی پەنای بۆ مـووسڵ برد، لەوێ مایەوە تا فەرمانی خوای بەجێ هێنا[١٨].

بەهەرحـاڵ خـەباتی کـورد، هەروەک خـەباتی گـەلانی دیکـەی ئێـران، دوا دۆری نـەبوو لە لاوازکردن یا ڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی. ئەو زوڵم و زۆرییەی کە کوردەکان لەسەردەمی نـادر شـای ئـەفـشـــاری[١٩] (١٧٣٦-١٧٤٧) دووچاری بوون زۆر جـیـــاوازی لەوەی ئازەربایجـانیـیـەکـان نەبوو[٢٠]. هێـزەکـانی نادر شـا تـاوانی ناهەمـواریان دەرهەق بەکوردەکانی موکریان و بۆتان و هەولێر و مووسڵ کرد، هەروەها دەرهەق بەڕۆڵەکانی هۆزی دونبلیش کە چەکیـان لە ڕووی هەڵگرتبوو، لە ناوەڕاستی سـەدەی هەژدەمـیندا ڕاپەڕینێکی گەورەیان دژی ڕژێمەکەی بەرپاکرد و بڵێسەی تا خـۆی و سەلماس و ناوچەکـانی دیکەی

(١٨) بڕوانە؛ «مـێژووی خـەسرەوی کوڕی مـحەمـەدی بەنی ئەردەڵان» بەزمانی فـارسی، لێکـۆڵینەوە و وەرگێڕان و پێشکەشکردنی، ی. ڤاسیلیڤا، مۆسکۆ ١٩٨٤، ل٧٨-٧٩ لە پێشەکی ڕووسی، ٥٧ (١٢٧أ)، ٦٥ (١٣١أ) لە دەقی ئەو دەسنووسەی لەگەڵ وەرگێڕانە ڕووسییەکە بڵاوکراوەتەوە.

(١٩) هەرچەندە نازناوی شای لە ٨ی ئاداری ساڵی ١٨٣٦ لەخۆنا، بەڵام دەسەڵاتی ڕاستەقینەی نادر شا پێش ئەو مێژووە بەشەش ساڵ دەستی پێ کردبوو.

(٢٠) بۆ درێژەی بڕوانە؛ بابەتی: «هەندێ ڕاسـتی دەربارەی خـەباتی ڕزگـاریخـوازی ئازەربایجـان لە ئێران».

کوردەواری لە ئێـران تەنییـەوە[٢١]. لە هەندێ ناوچەدا تەنانەت ئافـرەت و منداڵیش لە قەسابخانەی هێزەکانی نادر شا ڕزگاریان نەبوو.

مێـژوونووسی کورد محـەمەد ئەمین زەکی سەبارەت بەزوڵم و ستەمی نادر شا دەرهەق بەگەلی کورد دەڵێت: شاراوە نییە کە ڕەفتاری نادر شا لەگەڵ کورد هەرگیز باش نەبوو، بۆیە کـورد یەکـجـار زۆر دەیانبـوغـزاند، تەنانەت هۆنراوەیان بەزاراوی گـۆرانی کـوردی لە هەجووی نادر شا هۆنییەوە، بەزۆردار و دڵڕەق وەسفیان دەکرد[٢٢]. ئەوەی شیاوی گوتنە نادر شـا لە کـاتی شـاڵاوەکـەی لە دژی کـوردی خـۆراسـان لە ڕۆژی ٢٠ی تەمموزی سـاڵی ١٧٤٧ کـوژرا، کـە وەک کـوردەکـانی ئەردەڵان و شـەدەڵوو زەفـەرانلو[٢٣]، بەنیـمـچـە سەربەخۆیی مابوونەوە.

وێڕای شێـوازی توونـدوتیـژی و زوڵم و زۆری، کـوردەکـانیش وەک ئازەربـایجـانیـیـەکـان هێـزێکی کـاریگەر بوون لە ژیانی سیـاسی ئێـران، کە لە ناوەڕاستی شەسـتـەکـانی سەدەی هەژدەمین محەمـەد کەریم خانی[٢٤] پێشەوای هۆزی زەندی کورد[٢٥] دەسەڵاتی لە ئێران گرتە دەست. لێرەش واقـیعـێک سەرنج ڕادەکێشێت کە ڕەنگە لە باری دەروونی کـپەوە هەڵقـوولابێ، کە چەوسـاندنەوەی بەردەوام لە ناخی کوردەکانی ئێرانی دروستی کردووە. ئەگـەرچی کـەریم خـان دادپەروەرترین دەسـەڵاتدارە لە مـێـژووی ئێـرانی نوێ، پەیدابووبێ، تەنانەت ئەوروپاییـەکـان نازناوی «پاشـای خـێـرخـواز»[٢٦]یان پێ دابـوو، لە سـاڵی ١٧٦٠[٢٧]وە بووە یەکـە فـەرمـانڕەوای هەمـوو ئێـران، بەڵام نازناوی شـای هەڵنەگـرت، بەڵکو ناوی خۆی نا جێگر (وکیل)[٢٨]، لە کاتێکدا کەریم خان ئەو پێشەوا سەفەوییەی داوای تەختی دەکرد، خستبووە زیندانەوە، لەوەپێش لەگەڵ عەلی مەردان خان لاگیریان کردبوو.

(21) “Vsemirnaya Istoria”, Vol. V. p. 246.

(٢٢) محمدامين زكي، المصدر السابق، ص٢٣٠.

(23) P. Sykes, Op. Cit., p 291.

(٢٤) ساڵی ١٧٠٤ یا ١٧٠٥ لەدایک بووە، ساڵی ١٧٧٩ کۆچی دوایی کردووە.

(٢٥) هۆزی زەند لە ڕۆژئاوا و باشووری ڕۆژئاوای ئێران نیشتەجێن.

(26) The Good king.

(٢٧) جگە لە ناوچەی خۆراسان کە نەوەی نادر شا، شا (رخ)ە کوێر فەرمانڕەوانی دەکرد.

(٢٨) مەبەستی لە جێنشینی تەخت بوو.

فەرمانڕەوایی زەندییەکان زۆری نەبرد. پاش ئەوەی کەریم خانی دامەزرێن لە ساڵی **١٧٧٩** کۆچی دوایی کرد، ئەوزەندییانەی پاشی ئەو هاتن لە هەموو ڕوویێکەوە لە ئاستی ئەو دانەبوون. بۆیە پێشەوای قاجارییەکان ئاغا محەمەد خان ئەو هەلەی قۆزتەوە، توانی زەندییەکان لەناو ببات، بۆ ئەوەی لە ساڵی **١٧٩٦** سەردەمێکی نوێ لە مێژووی ئێرانی نوێ دەست بێ بکات کە پێی دەڵێن سەردەمی قاجارییەکان.

بێ هەڵاویردن گەلانی ئێران هەموویان لە دڵڕەقی و پاشکەوتوویی قاجارییەکانیان چێشت، ئێران لە سەردەمی ئەوان بووە موستەعمەرەیەکی سەر بەدەوڵەتە گەورەکان، ئاغا محەمەد خان کە لە شوێنێکی دی ئەو کتێبە باسی دڵڕەقی بێ وێنەیمان کرد(٢٩)، سەردەمەکەی بەخوێنڕشتنی بێ ڕەحمانەی زەندییەکان دەست پێ کرد، هەرچەند بەقسەی هەموو مێژوونووسانی ئێران و ڕۆژئاوا(٣٠) کەریم خانی زەند ڕێزی لێنا و چاویشی لێ بوو، خوشکەکەشی خواست، لە کاروباری سیاسی گرنگ ڕاوێژی پێ دەکرد و درێژایی شازدە ساڵان بە(ڕاوشکار و بیرکردنەوە) لە شیرازی پایتەختی زەندییەکانی بردە سەر.

بەڵام ئەو ئاغا محەمەد خانەی کە مێژوونووسی ئێران سەعید نفیسی وەک مرۆیەکی بوودەڵە و دەم و چاو شەڕانی وەسفی دەکات، لە دڵەوە ڕقی لە خەڵک دەبۆوە، مرۆڤێک بوو کە ڕکی لە یەکێک بووبایەوە لێ خۆشبوونی نەبوو. لە پێناو تەختی فەرمانڕەوایی سڵی لە کوشتنی نزیکترین خزمی و خۆشەویسترین برادەری نەکردەوە(٣١)، دڵڕەقی بەرانبەر زەندییەکان لە ئەندازە بەدەربوو، تەنانەت ئەوەی هاوکاریشی کردبوون. دوای سەرکەوتنی لە دوامین شەڕی لەگەڵ لوتف عەلی خانی دوا فەرمانڕەوای زەندییەکان، فەرمانی ئامادەکردنی بیست هەزار جووتە چاوی دوژمنەکانی دا. هەر کە هەواڵی دیلکردنی خودی لوتف عەلی خانیان بۆ هێنا، فەرمانی دا بەو بۆنەیەوە سەری شەش هەزار

(٢٩) بڕوانە بابەتی «من تأريخ الحروب الايرانية الروسية:» لە ئەسڵی کتێبەکە «دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر»، بەعەرەبی.

(٣٠) بەوێنە بڕوانە؛ سعيد نفيسى، تاريخ اجتماعى وسياسى ايران در دوره معاصر. ل ٤٦، ٥٥، ٥٧؛
J. R. Perry, Karim Khan Zand. A history of Iran 1747 - 1779, Chicago - London, 1979, pp. 146 - 147; P. Sykes, Op. Cit., p. 298

(٣١) سعيد نفيسى، تاريخ اجتماعى وسياسى در دورهء معاصر، ل٥٢-٥٤.

دیلی زەندی ببڕن(٣٢). نەخۆشیی ئەو کابرایە گەیشتە پلەیەک بەخۆی مافورێکی گرانبەهای پارچە پارچە کرد کە کەریم خان لە پاشی بەجێ مابوو، هەروەک دەیگوت ئەو ڕۆژانەی بەبیر دێنێتەوە کە دەچووە بەردەستی(٣٣). بۆ ئەوەی گەورەیی خۆی بنوێنێ گڵکۆکەی لەگەڵ گڵکۆی نادر شای ئەفشاری گواستەوە و لەبەردەم کۆسپی دەرکەی کۆشکەکەی ناشتی. بەڵام دەکرا لەوە کەمتر لە ئاغا محەمەد خانی قاجاری چاوەڕوان بکرێت؟، هەر ئەو بوو لە بیری نەچوو، تۆڵە لە ڕۆنفرۆشێکی شیرازی بکاتەوە، کە ڕۆژێک لە ڕۆژان بەر لەوەی بێتە سەر تەخت فێڵی لێ کردبوو. هەر ئەوەبوو جەعفەر قولی خانی برای کوشت، هەر لەبەر ئەوەی وێرابوو داوا بکات بیکەنە والی ئەسفەهان، ئەگەرچی بەدڵسۆزییەکی بێ هاوتا لە ڕۆژانی ململانێی لەپێناو دەسەڵات پشتگیری کردبوو. تەنانەت دایکیشی هەڵخەڵەتاند کاتێ لێی وەشک کەوتبوو، پاش پاڕانەوەیەکی زۆر، گفتی دایێ کە براکەی لە شەوێک زیاتر بۆ کارێکی گرنگ لە تاران نامێنێتەوە، بەڕاستیش گفتەکەی بردە سەر، چونکە جەعفەر قولی عەلی خان لە شەوێک زیاتر لە پایتەختی وڵاتەکەی نەماوە(٣٤). لێرە دەبێ دیاردی بۆ ئەوەش بکەین لە کاتێکدا ئاغا محەمەد خان بەو هەموو دڵڕەقییەوە لەگەڵ زەندییەکان دەجوڵایەوە، ئەوا لەگەڵ هەندێ کوردی بەدەسەڵاتی ئێرانی، وەک سادق خانی سەرۆکی هۆزی شکاکی بەدەسەڵات، کە ١٥ هەزار چەکداری هەبوو، نێوانی خۆش بوو. هەروەها خەسرەوخانی میری ئەردەڵان، کە بەقسەی پێرسی سایکس(٣٥) «لە هەرێمێکی فراواندا سەربەخۆ بوو» و بووە «پاڵپشتێکی بەهێز بۆ ئاغا محەمەد خان». کاتێکیش کە ئاغا محەمەد خان بەڕێگاوە بوو بۆ بەسەردادانی جۆرجیا ساڵی **١٧٩٧** لە شووش لەناو خێوەتەکەی کوژرا، گومانی کوشتنی شا کەوتە سەر سادق خانی شکاک، ئەویش لەبەر چەند هۆیەک، گرنگترینیان داوای سادق خان بوو بۆ تەختی پاشایەتی، ئەوە جگە لە داڵدەدانی ئەو پاسەوانەی کە شایان کوشتبوو. ئیدی کشایەوە بۆ ئازەربایجان و دەسەڵاتی خۆی بەسەر چەند شارێکی

(٣٢) دکتر علی بینا، تاریخ سیاسی و دبلوماسی ایران، جلد اول، ل٣٥.

(٣٣) سعيد نفيسى، تاريخ اجتماعى و سياسى ايران در دورهء معاصر، ل٥٥-٥٦، P. Sykes, Op. Cit., p. 298.

(34) J. R. Perry, Op. Cit., p. 147: p. Sykes, Op. Cit., pp. 295 - 296.

(35) P. sykes, Op. Cit, p. 291.

داسەپاند[٣٦]. هەروەها سادق خان پێوەندییەکی بەتینی بەئازەربایجانییەکان و بەجۆرجییەکانیشەوە هەبوو کە لە سەروبەندی پەلامارەکەی شای قاجار بۆ سەر وڵاتەکەیان ئەنجوومەنێکیان پێک هێنا و بڕیاریان دا پەنا بەرنە هەر هۆیەک بۆ ئەوەی ئێرانییەکان نەگەڕێنەوە وڵاتەکەیان و هەوڵ بۆ لەناوبردنی ئاغا محەمەد خان بدەن، چونکە بڕوایان وابوو هەر کە بکوژرێ ئیدی تارمایی داگیرکردنی ئێرانیانی لێ دوور دەکەوێتەوە[٣٧]. دوای پێکدادانێکی چەکدارانە لە نزیک قەزویندا شکاکەکان لەبەردەم هێزەکانی فەتح عەلی شا شکان کە جێی ئاغا محەمەد خانی گرتبۆوە. بۆ چارەکردنی تەنگ و چەڵەمەی نێوان هەر دوولا، جۆرە سازشکارییەکی ڕامیاری لەنێوان قاجارییەکان و شکاکەکان کرا، بڕیار درا سادق خان گەوهەرەکانی شای کوژرا و بداتەوە فەتح عەلی شای جێگری ئاغا محەمەد و بەرانبەر بەوەش ببێتە فەرمانڕەوای (گرمرد) و (سەراب)[٣٨].

هەر لەو سەروبەندەشدا شا دەسەڵاتی بەسەر هەرێمەکانی دیکەی کوردستانی ئێران ڕانەدەگەیشت، بۆیەکا لەژێر دەسەڵاتی شادا نەمابوون. ئەو گەریدە ئەورووپاییانەی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمین سەریان لە ناوچەکەداوە، لەوانەش مالکۆلمی بەناوبانگ و جێنیشن (مقیم)ی بەریتانی لە بەغدا کلۆدیوس جێمس ریچ، خاوەن گەشتە بەناوبانگەکەی بۆ کوردستان و ئیدیکەش، بەدرێژی باسی دەسەڵاتی میری ئەردەڵان (ئەمان-اللەخان) دەکەن، بەپێی وەسفی ئەوان لە حاڵ و باری ئەوان لە حاڵ و باری پاشایان دەچوو، هەر بەپێ لێنانی زۆربەی ئەو بیانیانەی بەچاوی خۆیان دیتبوویان، لە هەموو ئێران هیچ کۆشکێکی دیکە جگە لە کۆشکی شا نەبێ نەگەیشتۆتە کۆشکی ئەمانوڵڵاخان لە سنە. لەبەر ئەوەی بەقسەی خۆی خاوەنی «ژمارەیەکی زۆری کەڵەمێرد و ئەسپی بەئارامە»، بۆیە بەناو نەبێ سەری بۆ شا شۆڕ نەکردووە. بەرێکەوتیش نەبوو کە شۆڕشگێرە هیندییەکان لە تێکۆشان دژی بەریتانییەکان، ڕوو لە شا و ئەمانوڵڵاخان بەیەکەوە بکەن بۆ ئەوەی یارمەتییان بدات. وا چاکە پەنجە بۆ خەسرەوخانی کوڕی ئەمانوڵڵاخانیش درێژ بکەین کە ولیە خانمی کچی فەتح عەلی شای هێنابوو، لە پاش

(٣٦) هەروەها بڕوانە: بابەتی «من تاريخ الحروب الايرانية والروسية» لە ئەسڵی کتێبەکە بەعارەبی.
(37) Z. M. Sharashenidze, Iran vo ftoroi polovine XVIII veka, Tiflis, 1971, pp. 34 - 35.
ز. م شاراشینیدزی، ئێران لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەمین، کورتەی نامەی دکتۆرا بەزمانی ڕووسی، تەبلیس، ١٩٧١، ل٣٤-٣٥.
(٣٨) دکتور علی بينا، تاريخ سياسی و دبلوماسی ايران، جلد اول، ل٥٣.

ئەوەی مێردەکەی بووە میر و دەسەڵاتی پەرەی سەند و بووە هۆی ئەوەی ئەوەی کاروباری کوردستانی بکەوێتە دەست «خەڵکی نامۆ کە بەفارسی دەدوان» هەروەک دەق لە دەسنووسی «مێژووی خەسرەوی کوڕی محەمەد بەنی ئەردەڵان» داهاتووە و مێژووی دانانی بۆ ئەو سەردەمە دەگەڕێتەوە[٣٩]. هەر ئەوەش ڕێی بۆ ناسرەدین شا (١٨٤٨-١٨٩٦) خۆشکرد مامە چوست و چاپووکەکەی، پازدەمین کوڕی عەباسی میرزا (نائب السلطنة)ی ناودار، حاجی فەرهادی میرزا (معتمد الدولة) بکاتە فەرمانڕەوای ئەردەڵان لە پاش کۆچی دوایی ئەمانوڵڵاخانی دووەمی کوڕی خەسرەوخان لە ساڵی ١٢٤٨ی کۆچی (١٨٦٧-١٨٦٨)ی زایینی. بەڵام ناوچەی هەورامان سەری بۆ تاران دانەنواند، هەروەک باسیل نیکیتن دەڵێت «چونکی ئەوە لەگەڵ ئاکاری خەڵکەکەی نەدەگونجا». (معتمد الدولة) زۆر بەسەختی توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەو ناوچەیەدا بسەپێنی کە سەرۆکەکانیان بۆ ماوەیەکی دیکەش بەنیمچە سەربەخۆیی مابوونەوە[٤٠]. ڕاپەڕینی شێخ عوبێدوڵڵای کوڕی سەید تەهای شەمزینی[٤١] ساڵی ١٨٨٠ چڵەپۆپەی ڕەنگدانەوەی نارەزایی کورد بوو لە فەرمانڕەوایی دواکەوتووی شاکانی (آل قاجار) لە ئێران. شێخ دەسەڵاتی ئایینی و دنیایی زۆری لەنێو کوردەکانی ناوچەی بەرفراوانی گۆمی وانەوە تا ناوچەی ورمێ و خوی و مەهاباد و ئەردەڵان و زۆر ناوچەی دیکە هەبوو، (٢٠٠) گوندیان موڵکی تایبەتی خۆی بوون[٤٢].

(٣٩) تاريخ خسرو بن محمد أردلان، ل ٩٣.
(40) B. Nikitine, Op. Cit., pp. 257-258.
(٤١) ئەو نازناوەی لە گوندی شەمدینانی ناوچەی هەکارییەوە بۆ هاتووە کە شێخی تێدا دەژیا.
(٤٢) دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵا و ڕاپەڕینەکەی بڕوانە:
اسکندر قوريانس، قيام شيخ عبيدالله شمزينی در عهد ناصرالدين شا، به اهتمام عبدالله مردوخ کردستانی، تهران، ١٣٣٦، هەرچەند دانەرەکەی بابەتی نییە بەڵام کتێبەکە زانیاری گرنگی تێدایە کە دەکرێت بۆ لایەنە گرنگەکانی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵا و ئەنجامەکانی کەڵکیان لێ وەربگیرێت؛
Jalile Jalil, Vosstonie Kurdov 1880 goda, Moscow, 1966.
جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکانی ساڵی ١٨٨٠، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٦.
N. A. Khalphin, Barba za, Kurdistan, Moscow, 1963, pp. 108 - 132, 134 - 144.
ن. ک. خالفین، ململانێ لەسەر کوردستان، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ ١٩٦٣، ل١٠٨-١٣٤، ١٣٤-١٤٤.
دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر وەرگێڕانی عارەبی ئەو کتێبەی لە ساڵی ١٩٦٩ و جەلال ئەحمەد تەقیش وەرگێڕانی کوردییەکەی لە ساڵی ١٩٧٠ بڵاوکردەوە.

بەگوێرەی وەسفی کرزن شێخ عوبەیدوڵڵا «پاشایانە ڕەفتاری دەکرد»، ڕۆژانە تێکڕا پێنج سەد تا هەزار کەس لە دیوەخانەکەی سەردانیان دەکرد. هەروەها دەڵێت: خەونی بەئازادبوونەوە دەدیت «وەک بەردی بناغە بۆ هێرش بردنە سەر حکوومەتی ئێرانی... نگریس»[٤٣]. لە ئێران هەر تەنیا چەوساندنەوە پاڵی بەڕۆڵەکانی گەلی کوردەوە نەنا تا لە دەوری شێخ کۆببنەوە، بەڵکو وێڕای ئەوە، هەڵسوکەوتی نموونەیەک بوو جیاوازی تەواوی لەگەڵ بەرپرسە ئێرانییەکانەوە هەبوو، بەشایەتی هەموانیش بەرپرسە ئێرانییەکان ببوونە بارێکی گران بەسەر شانی خەڵکەوە. ئەو زانیارییانەی کە دەگەیشتە کونسوڵی بەریتانیا لە تەورێز نیشانیان دەدا، شێخ مردنی کردبووە سزای بەرتیل خۆرەکان. لەو ڕاپۆرتەی کونسوڵ پێی دەڵێت «داگیرکردنی ئێران لەلایەن کوردەکانەوە» شێخ عوبەیدوڵڵا «مرۆڤێکی ڕووناکبیر بوو، هەوڵی دەدا بەگوێرەی توانا فێری بیر و شێوازی ژیانی کۆمەڵە شارستانییەکان ببێت». هەروەک سەرچاوە ئەرمەنییەکان و ئەوانی دیکەش دەیسەلمێنن، شێخ لەلانی ئایینییەوە دەمارگیر نەبوو، بۆیە ئەرمەن و ئاسوورییەکان ئەوەندەی موسوڵمانەکان سۆزیان بۆی دەبزووت[٤٤]. ئەرمەنییەک ئاوا وەسفی شێخ دەکات:

«مرۆڤێکی بەرز، حەزی لە ئیشوکار بوو، سەرنجڕاکێش و کاریگەر بوو، ناسک و زیرەک بوو، هەمیشە سۆزی باوکانەی خۆی بۆ هەتیوو و بێوەژنەکان دەردەبڕی. کوردەکان لە هەموو لایەکەوە دادەبارینە سەر شەمدینان بۆ ئەوەی باسی کوێرەوەری و ئەو پاڵەپەستۆیە بکەن کە لەسەریان بوو، پرسیان پێ دەکرد و لە کێشە ئایینی و دنیاییەکان ڕایان وەردەگرت. ڕێزیان دەگرت و بەسەرۆکێکی ئینسانی و دادپەروەریان دادەنا».

لەو دوو نامەیەی کە بۆ میسینێری ئەمریکی دکتۆر کۆهران لە ورمێ ناردبوو، پێوەندییەکی باشیشی لەگەڵ هەبوو شێخ بەخۆی ڕووداوی زۆری لە ستەمی ئێرانییان تۆمار کردبوو کە پاڵیان بەکوردەوە دەنا بەڕووی تاران ڕاپەڕن.[٤٥] لە یەکێ لە نامەکانی کە مێژووی ٢٥ی ئەیلوولی ١٨٨٠ی[٤٦] پێوەیە دەڵێ لە ساڵی ١٨٧٩ (شجاع السلطنة) فەرمانی مردنی بەسەر پەنجا کەس لە دەروێشەکانی داوە، زیانی زیاتر لە ١٠٠

(43) G. N. Curzon, Persia and Persian question,vol. l, p. 553.

(٤٤) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە؛ J. Jalil, Op. Cit., pp 52 - 75

(45) G. N. Curzon, Op. Cit., P. 554.

(٤٦) بۆ درێژەی دەربارەیان بڕوانە: J. Jalil, Op. Cit., PP. 75 - 76, 105 - 107

هەزار تمەنیان[٤٧] لێ داوە، هەروەها پیاوەکانی ڕژێم ئازاری پیاوی ناسراوی ناوچەکە فەرجوڵڵاخانیان دا تا مرد. لە شنۆدا (٢٠) هەزار تمەنیان تاوانانە بەسەر عەلی عەبدوڵڵاخان و ئیبراهیم خان سەپاند، ئابرووی ئافرەتانیان برد. بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەوانە و تۆڵەسەندنەوەی ئەو زایانانەی لە براکیان کەوتووە، شێخ ڕایگەیاند: «کە هێزەکانی بەسەرۆکایەتی کوڕەکانی بۆ ئێران» نارد[٤٨].

باری شپرزەی ئابووری ڕۆڵێکی کەمی لە وروژاندنی کوردەکان نەبوو. ڕاپۆرتی دبلۆماسییە ڕووسەکان لە سەروبەندی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا دەربارەی ئەو (بارە ناهەموار) و (کوێرەوەرییە مەزنە) دەدوان کە پاڵی بەخەڵکی کوردستانەوە دەنا (بەبەڕوو و پەلکە چرو)، تەنانەت (لەسەر گۆشتی کەریش) بژین. دبلۆماسییەکان چاوەڕوانی (هەرایەکی میللی بەڕاستی بوون) لەو ناوچەیەدا کە برسیەتی بەهێزترین پاڵ پێوەنەری بوو[٤٩].

بەحوکمی ئەو هۆیانە و هی دیکەیش ژمارەی ئەو بێزار و وەڕسانەی لە دەوری شێخ عوبەیدوڵڵا بەخێرایی گرد دەبوونەوە لە زیادبووندا بوو. لە ڕاپۆرتێکی تایبەتی کونسۆلی گشتی ڕووس کە لە تەورێز بۆ وەزارەتی هەندەرانی وڵاتەکەی ناردووە لە پترسبۆرگ دەڵێت، کوردەکانی ئێران «ئازار دراو و چەوسێنراوی ژێردەستی دەسەڵاتی فارسەکانن... بەباوەشێکی فراوانەوە بەپیر شێخەوە دەچن بۆ دەست لەملکردنی وەک ڕزگارکەرێک، بەکۆمەڵ دەدەنە پاڵی»[٥٠]. بۆیە سەیر نەبوو کە ژمارەی شۆڕشگێڕانی شێخ عوبەیدوڵڵا بەماوەیەکی کورت لە سەرەتاوە لە دەوروبەری (٣-٥) هەزار کەسەوە دوو چەندانە بوو[٥١]. هەروەک دکتۆر ن. ئا. خالفین پەنجەی بۆ ڕادەکێشێ بەپاڵپشتی ئەو ڕاپۆرتە دبلۆماسییە تایبەتییانەی سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەمین، هەندێ لایەنی عەرەب، بەشەریفی مەککە و خدێوی میسریشەوە لایەنگیری شێخ عوبەیدوڵلایان کردووە، هەر

(٤٧) بەگوێرەی نرخی دراوی ئەو وەختە پارەیەکی یەکجار زۆرە.

(48) N. A. Kalphin, Op. Cit., 124.

(49) Ibid, PP. 108 - 111.

(50) Ibid. P. 125.

(51) Ibid. P. 127 J. Jalil. Op. Cit., P. 77; M. S. Lazarev, Kurdski Vopros 1891 - 1917, Moscow, 1972, P. 34.

م. س. لازاریف. مەسەلەی کورد ١٨٩١-١٩١٧، مۆسکۆ، ١٩٧٢، ل٤٣.

وەک باوە گوایە ڕۆڵی وەهابییەکان لە ناوچەکەدا دەگێڕێت(٥٢). هەندێ ڕاپۆرتی دیکەش ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هەندێ لە سەرۆک هۆزە عەرەبەکان لایەنگیری شێخ عوبەیدوڵڵایان کردووە(٥٣). شۆڕشگێڕان توانییان لاهجیان و سەردەشت لە نیوەی یەکەمی ئەیلوولی ساڵی ١٨٨٠ ڕزگار بکەن، پاشان ڕوویان لە مەهاباد کرد و(٥٤) ئەویشیان ڕزگار کرد، لە ٢٣ی ئەیلوول چوونە ناو شنۆ، پاش چوار ڕۆژانیش چوونە ناو عەشتارۆخ. دوای ئەوەی ورمێ و ناوچەکانی دیکەشیان ڕزگار کرد؛ شۆڕشگێڕان گەیشتنە دەروازەی تەورێز بارەگای جێنشین (ولی العهد). ترس و لەرز کەوتە ناو دانیشتووانی شارەکە بەهۆی دابڕانیان لە ناوچەکانی دەوروبەرەوە و دووچاری برسیەتی ببوون. جگە لەوەش خەڵکێکی زۆریش پەنایان بۆ بردبوو(٥٥). ناسرەدین شا دەترسا شۆڕشگێڕان ڕوو لە تارانی پایتەخت بکەن، بۆیە بۆ خۆ قورتارکردن هانای بردە بەر ڕووس و ئینگلیز و عوسمانییەکان. تەزاری ڕووسیش لە خوای دەویست بۆ بەدەنگەوەچوونی، فەرمانی دا هەندێ هێزی سوپاکەی ڕوو بکەنە نەخچەوانی سەر سنووری ئێران. لەسەر داوای ڕووس و بەریتانییەکان دەروازەی باڵا (باب العالی)ش هەندێ لە هێزەکانی لەسەر سنوورەکانی ئێران قایم کرد(٥٦). لەگەڵ هەموو ئەوەش ڕۆژنامەکانی لەندەن پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت، کە ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵا فیتی دەستی ڕووسەکانە، بەڵام ڕۆژنامەکانی پترسبۆرگ بەتەواوی پێچەوانە بوون، پەنجەی تاوانیان بۆ ئینگلیز درێژ دەکرد. ڕۆژنامەی (دیلی تەلگراف)ی لەندەنی لە وتارێکیدا بەناوونیشانی «بۆچی کورد ڕاپەڕی» دووپاتی دەکردەوە «هۆی ڕاپەڕینەکە بەمسۆگەری ڕووسەکانن». هەمان کات ڕۆژنامەی (قەفقاس)ی ڕووسیش دەیگوت شێخ عوبەیدوڵڵا «توانی بەهاندانی ئینگلیز پاڵ بەکوردەوە بنێ ڕاست بینەوە».

لەولاشەوە ڕۆژنامە ئەرمەنییەکان دووپاتیان دەکردەوە کە گوایە تورکەکان دەستیان لە ڕاپەڕینی کوردەکاندا هەیە(٥٧). ئەم جیاوازییە گەورەیە بۆ خۆی بەڵگەیەکی تەواوی

(52) N. A. Khalphin, OP. Cit. P. 116.
(53) Ibid, P. 126; J. Jalil, OP. Cit., P. 91
(٥٤) هەینێکە بەشاری مەهابادیان دەگوت ساباڵاخ.
(٥٥) بروفیسور و مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمە وتحشیە عبدالعلی کارنک، ل٧١.
N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 127.
(56) J. Jalil, OP. Cit., P. 84.
(57) Ibid, PP. 99 - 100.

هەڵقوڵانی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵڵایە لە ناخی دەروونی گەل و خاکی نیشتمانەوە.

تاران سوپایەکی گەورەی (٢٠) هەزار کەسی بەتۆپخانەوە، بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا(٥٨) تەرخان کرد. لە دواییدا ئێرانییەکان مەرامەکانیان بەهاوکاری بێگانە و ژمارەیەکی زۆری بەکرێگیراوی ناوەخۆ ئەنجام دا. لاوازی ڕێکخستن و ڕیزی شۆڕشگێڕان، هۆیەکی یاریدەری ژێرکەوتنی شێخی شەمدینان بوو. هێزەکانی شا بۆ هەر کوێ دەچوون پەنایان دەبردە بەر چەپەڵترین شێوازی تۆقاندن دەرهەق بەکورد. لێرەدا بەوەرگێڕانی ڕاپۆرتێکی دبلۆماسی نهێنی لەو بارەیەوە واز دێنیین کە تێیدا دووپاتی دەکاتەوە، دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە هاوشانی قەسابخانەیەکی خوێناوی بوو لە کوردستانی ئێران و بووە هۆی «کوشتنی هەزاران کورد بێ گوێدانە تەمەن و ڕەگەز و تالانکردن و سووتاندنی زیاتر لە ٢٠٠ گوندی کوردەواری»(٥٩).

پاش سەرنەکەوتنی ڕاپەڕینەکە، شێخ عوبەیدوڵڵا کشایەوە ناو خاکی عوسمانی، «لەژێر فشاری ئەورووپاش بۆ سەر دەروازەی باڵا» لە تەمووزی ١٨٨١ بۆ ئەستەنبۆڵ گوازرایەوە(٦٠) بەڵام لەگەڵ ئەوەش بەڕێزەوە لە پایتەختی عوسمانی پێشوازی لێ کرا، کاربەدەستان چوونە دیدەنی و خەڵک ڕژانە شەقامەکان، تۆپیان بەو بۆنەیەوە تەقاند؛ بەڵام شێخ، بەقسەی س. ولسن، زوو تێگەیشت کە ئەو میوانی سوڵتان نییە، بەڵکو دەس بەسەرە لەلای(٦١). هەر لەبەر ئەوەش شێخ عوبەیدوڵڵا لە پێوەندییە نهێنییەکانی بەردەوام بوو، بەتایبەتی کە دەیزانی بارودۆخ هێشتا لەبارە بۆ درێژەپێدانی تێکۆشان. دوای لەناوبردنی بزووتنەوەکەی هۆیەکانی نارەزایی و بێزاری لەنێو گەلی کورد لە ئێران هەر لە زیادی بوون، ئەویش بەهۆی کورتبینی سیاسی فەرمانڕەوایانی تاران. ڕەنگە لێرە بەس بێ پەنجە بۆ ئەو بروسکەی باڵیۆزی ڕووسیا لە ئەستەنبۆڵ بۆ وەزارەتی هەندەرانی وڵاتەکەی لەو بارەیەوە ناردووە درێژ بکەین کە دەڵێت: فەرمانڕەوای ئێران «نەک هەر هیچی بۆ سووککردنی باری سەرشانی کورد نەکرد کە بەهۆی ڕاپەڕینی ئەو دواییە

(58) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. l, P. 554.
(٥٩) لە N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 133 وەرگیراوە.
(60) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. l., P. 554.
(٦١) بۆ درێژەی بڕوانە؛ J.Jalil,. OP. Cit. P. 93.

بارودۆخـــیـــان تێکچـــوو بوو، بەڵکو نیــاز وایە باجی نوێی دیکەشـــیـــان بەســـەردا بسەپێنن»[٦٢].

شێخ عوبەیدوڵڵا بەزیرەکی لە ئەستەنبۆڵ هەڵات. بەبۆنەی هاتنی جەژنی ڕەمەزان هەلی بۆ هەڵکەوت، ڕایگەیاند کە نیازی وایە بەدرێژایی جەژن بچێتە خەڵوەت بۆ خواپەرستن لە ژوورەکـەی، بۆیە نایەوێ کـەس ببـینێت، لەو لاشــەوە بەنهـێنی لە ناوەڕاسـتی ئابی ١٨٨٢[٦٣] بەهۆی کـەشـتـیـیـەکی فـەرەنسی و گـوزەرنـامـەیەکی سـاختـە و بەجلوبەرگی بازرگانێکی تورک، گەیشتە بەندەری بوتی جۆرجیا تا لەوێیەوە بگەڕێتەوە کوردستان.

بەڵام شـێخ ئەو جـارەش سـەرنەکـەوت، پاش تێـپـەڕبوونی چەند مـانگێک بەسـەر هەڵاتنەکـەی جـارێکی دیکە دیل کـرایەوە، لەسـەر خـواسـتی ناسـرەدین شـا سـوڵتـان عـەبدولحەمـید بڕیاری دا لەگەڵ ئەندامـانی خێـزانەکەی، بۆ مـەککە دووری بخـاتەوە، لە مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٨٢ لەوێ کۆچی دوایی کرد[٦٤].

بەنەمانی شێخ عـوبەیدوڵڵا لەسەر شانۆ دوایی بەخـەباتی ڕزگاریخـوازی کورد نەهات، بەڵکە دوای تێـپـەڕبوونی چەند سـاڵێکی کـەم، دووبارە هەڵگیـرسایەوە، ئەویش «وەک بەرپەرچدانەوەی هەوڵەکـانی تاران کـە دەیەویست فـشـار بخـاتە سـەر خۆیـبـبـوونی کـوردە نیـشـتـمـانپـەروەرەکـان و زیاتر لەلانی ئابووری بیانڕووتێنێتـەوە»[٦٥]. ڕۆڵەکـانی هۆزی دەشت لە دژی ڕەفتارەکانی فەرمانڕەوای ورمێ میر جیهانسۆز میرزا ڕاپەڕین، حەسۆ بەگ و بەدر بەگی کـوڕانی حـەسـەن بەگ ڕابەریان دەکـردن، حـەسـەن بەگ لە زینداندا گـیـانی

(62) N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 134.

(٦٣) کیرزن پەنجە بۆ ئەوە درێژ دەکا کە شێخ عوبەیدوڵڵا لە ئەستەنبۆڵ لە ئابی ساڵی ١٨٨٢ هەڵات، بەڵام دکتۆر جەلیلی جەلیلیش بەپاڵپشـتی قسەی س. ولسن دەڵێت: شێخ لە کۆتایی تەمموزی هەمـان ساڵ هەڵات، لەبەر ئەوەی ڕۆژی یەکـەمی جەژنی ڕەمـەزانی سـاڵی ١٢٩٩ دەکـاتە ڕۆژی شازدەی ئابی ساڵی ١٨٨٢، بۆیە مێژووی یەکەم ڕاست ترە.

(64) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. l., P. 554.

بەپێی سەرچاوەکانی دیکە شێخ لە مەدینەی منەوەرە کۆچی دوایی کردووە (بڕوانە: الدکتور بلەج شیرکوه، القضیة الکردیة، ماضي الکرد وحاضرهم، القاهرة، ١٩٣٠ ص ٤٨) باسل نیکتن کـەوتۆتە هەڵەیەکی گـەورە کـاتێ دەنووسـێت شـێخ هەر لە ژیاندا مـابوو، لە دوای سـەرکـەوتنی شۆڕشی ئیـتـحـادییـەکـان لە ساڵی ١٩٠٨ گەڕاوەتەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ شێخ عـەبدولقـادری کوڕی بژی.

(65) N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 145.

سپارد، گڕی ڕاپەڕینی دەشت بەخێرایی ناوچە فراوانەکانی مەهاباد و سەردەشتی گرتەوە و فەرمانڕەوای ئەو ناوە عزەتوڵڵا خان، کە دیارە عـەجەم بوو، ناچار بوو شار بەجێ بهێڵێت، شـــۆڕشگێـــڕان هەڕەشـــەیان لەورمـــێش کـرد، دەســـەڵاتداران نەیانتـــوانی سنوورێک بۆ بەرهەڵسـتی شۆڕشگێڕان دابنێن و جموجۆڵیان تا کـۆتایی سـاڵی ١٨٨٧ بەردەوام بوو. حکوومـەتی ناسرەدین شا ناچار بوو بەدەنگ داخوازییەکـانیـانەوە بچێت. عزەتوڵڵا خان فەرمانڕەوای سەردەشتی دوورخستەوە و ئەحمەدبەگی موکری لە جێی دانا، میر جیهانسۆز میرزایشی لە ورمێ گواستەوە و فەرمانڕەوایەکی خەڵکی ناوچەکەی لە شوێنی دانا[٦٦].

کورد دەوریان لە ڕووداوەکانی شۆڕشی دەستووری ئێرانیشدا (١٩٠٥–١٩١١) هەبوو، کـە هەرچەندە لە دوو واقـیـعی دژ بەیەک ڕەنگی دەدایەوە، بەڵام لەگـەڵ ئەوەش لە خـاڵە بنەڕەتییەکانی هۆ شاراوەکان بەیەک دەگەیشتەوە. زۆربەی زۆری جەماوەری کورد لایەنی شـۆڕشـیـان گـرت، بەڵام هەندێ لایەنی دیکەی کـوردی خـاوەن سـەنگ و کـاریگەر لە سـەنگەرەکـەی دی بوون. لێـرەدا دەمـانەوێت بیـروڕایەکی چڕوپڕ دەربارەیان پێـشکێش بکەین. نەدەبوو هێـزە نیـشـتـمـانیـیـە لە ڕادەبەدەری بێـزارەکـانی کـورد لە شـوێنەواری بزووتنەوەی شـۆڕشگێـڕی دوورەپەرێز بن، کـە ئامانجی هەڵتـەکـاندنی ڕژێمی دواکـەوتووی قـاجاری بـوو. یەکـێک لە بەڵگەکـانی «ئەرشیـفی سیـاسـەتی ڕووسیـای دەرەوەی سـاڵی ١٩٠٧» پەنجە بۆ ئەوە ڕادەکێشێت کە ٣٠ هەزار کوردی جەنگاوەر لە ناوچەکانی خوی و مـاکـۆ لە دژی ئەو چەتانەی کـە دوژمنانی شـۆڕش لەو ناوچانە دروسـتـیـان کـردبوون بەشداربوون، بەنیازی زەبر لێدانیان. بەڵگەنامەیەکی دیکەش لە هەمان کۆمەڵەدا پەنجە بۆ (ئەو یارمەتییە زۆرانەی» کە «کورد دەیاندا شۆڕشگێڕان لە ناوچەکانی ورمێ و سابڵاخ (مـەهاباد) و سـەلماس»[٦٧] درێژ دەکـات، کـە هەر هەمـوویان ناوچەی کـوردەوارین. دەستوورییەکان ژمارەیەک ئەنجوومەنیان لە شارە کوردەوارییەکانی، کرماشان و مەهاباد و سنە و سەقز و بۆکان و ئەوانی دیکە دامەزراند. ئەنجوومەنی سەقز لە هەموویان موکوڕتر

(66) Ibid, PP. 145 - 146.

(67) M. S. Lazarev, Kurdistan iKurdskaya Problema (90 - egodi xix veka - 1917), Moscow, 1964, p. 118.

م. س. لازاریف، کـوردسـتـان و مـەسـەلەی کـورد (نەوەدەکـانی سـەدەی نۆزدەمین تا سـاڵی ١٩١٧) بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ ١٩٦٤، ل١١٨، هەروەها بڕوانە:
عبدالله رازی، تاریخ مفصل ایران از تاسیس سلسله ماد...، ل ٥١٨–٥١٩.

بوو بۆ داواکردنی مافە نەتەوایەتییەکانی کورد لە ئێران.

بەڵام هەمان کات دوژمنانی شۆڕش توانیان بڕێکی زۆری کورد بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. سالار ئەلدەولەی برای محەمەد عەلی شای لێکەوتوو، لە ململانێی بەردەوامی لەپێناو تەختی پاشایەتی، توانی ئەو پێوەندییانەی لە دەمی ولایەت نشینەکەی سنەی ڕۆژگاری فەرمانڕەوای موزەفەرەدین شای باوکی، کە لەگەڵ چەندین سەرۆک هۆزی کەڵهوڕ و سنجاوی و جاف و زەنگەنە و موکری و ئەوانی دیکە، پێکەوەی نابوو بۆ سوودی خۆی بەکاربێنێت.

سالار ئەلدەولە دوو جاران داوای تەختی کرد، یەکەمیان لە ساڵی ١٩٠٧ کە باوکی کۆچی دوایی کرد. دووەمیشیان دوای بەرپابوونی ئەو ئاژاوە بەرفراوانەی لەدوا هەواری تەمەنی شۆڕشی دەستووریدا بوو بەهاتنەوەی برا لێکەوتووەکەی لەدوورخراوەیی، کەوتەوە. جاری دووەم پشتیوانی سالار ئەلدەولە ئەو چەند هەزار کوردە چەکدارانەی سەر بەداودخانی کەڵهوڕ و عەلی خانی لوڕستانی و بڕێکی دیکە بوون[٦٨]. لە سەرەتاوە لە هەمەدان نیشتەجێ بوو، نازناوی ئەبولفەتح شای قاجاری لە خۆی نا، سوڵتانی عوسمانیشی لەوە ئاگادار کردەوە[٦٩]، فەرمانی بۆ هەموان دەرکرد کە پێوەندییان بەتارانەوە ببڕن و هەڕەشەی پەلامارداني لێکردن. کاتێ لەبەردەم بەختیارییەکانی لایەنگرانی شۆڕش شکا، لەگەڵ جەنگاوەرانی ڕووی لە کوردستان کرد و شاری سنەی داگیر کرد و عەبدولحوسێن میرزا فرمای حاکمی و پیاوەکانی ناچار بوون بکشێنەوە کرماشان. لە ٣ی ئەیلوولی ١٩١٢ سالار ئەلدەولە کاربەدەستە ئێرانییەکانی لایەنگرانی ئەحمەد شای، بەدەستوورییەکانیشەوە، ناچار کرد کرماشان بەجێ بهێڵن، یان پەنا ببەنە

(٦٨) بۆ درێژەی بڕوانە:
دکتر نورالله دانشور علوی و مجاهد السلطان تاریخ مشروطه ایران. جنبش وطن برستان اصفهان و بختیاری، تهران، ١٣٣٥، ل٨٦-١١٣.

(٦٩) سالار ئەلدەولە بروسکەیەکی بۆ سوڵتانی عوسمانی نارد پێی ڕاگەیاند کە خۆی کردۆتە شای ئێران، بەڵام سوڵتان وەرامی بروسکەکەی نەدایەوە، بڕوانە:
«وەزارەتی هەندەران، پێوەندی نێو دەوڵەتان لەسەردەمی ئیمپریالیزم، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و حکوومەتەکانی ١٨٧٨-١٩١٢»، بەزمانی ڕووسی، زنجیرەی دووەم، بەرگی بیست، بەشی یەکەم (١٤ی مایس - ١٣ی ئابی ١٩١٢)، مۆسکۆ - لینینگراد، ١٩٣٩، ل٢٢.

بەر کونسولی تورکیا لەشارەکە[٧٠]. هەر کە فەرمان فەرما لەڕادە دانان بۆ جووڵانەوەکانی سالار ئەلدەولە و لایەنگرانی بێ هومێد بوو، بەبروسکە وازی لە کار هێنا[٧١].

جموجۆڵەکانی سالار ئەلدەولە لە کوردستان، ڕووس و بەریتانییەکانی وروژاند و داوایان لێ کرد چەک دابنێ. بەڵام ئەو بەگوێی نەکرد[٧٢]، بەینێکی دیکەش جموجۆڵەکانی بەردەوام بوو، تا هێزەکانی ئێران ناچاریان کرد کرماشان و سنە و ناوچەکانی دیکەی کوردەواری بەجێ بهێڵێ، لە دواییدا ناچار بوو چەک فڕێ بدا و هەڵبێتە ناو خاکی ڕووسیا[٧٣]. بەڵام لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە خڕبوونەوەی ئەو ژمارە زۆرەی پیاوانی هۆزە کوردەکان لە دەوری سالار ئەلدەولە لە ئاکامی پێوەندییەکانی پێشووی نەبوو بەسەرۆکەکانیانەوە، بەڵکو کارەکە زیاتر ڕەنگدانەوەی باری ناڕەزایی کورد بوو لە ڕژێمی قاجاری. هەندێکیان هەر بۆیە دابوویانە تەک سالار ئەلدەولە تەنیا لەبەر ئەوەی داوای کرد باج نەدەنە میری، بەتایبەتی باجی بێ ڕەزای خۆی کە تاران ساڵی ١٩١٠ بەشێوەیەکی گەوجانە بەتەواوی مانای وشە بەسەریدا سەپاندن، ئەو چەردە باجە نوێیەی کە بەسەر بەرهەمی خوێی خۆماڵیدا سەپێنرا بوو شەش هەندەی ئەو باجە بوو کە بەسەر خوێی لە دەرەوە هێنراودا سەپێنرابوو. بەقسەی پسپۆڕی دارایی ئەمریکی (مۆرگان شوستەر) کە تاران بۆ چاککردنی باری شپرزەی ئابووری پرسی پێکرد بوو، باجی خوێ هیچ کەڵکی نەبوو جگە لە «قەڵەوبوونی باجگرەکان لەسەر حیسابی ئەو (واتە باجی خوێ. و.)، چونکە ئەوەندەی ئەوان کۆیان کردەوە پێنج هەندی ئەوە بوو کە یاسا دایانابوو[٧٤].

فەرامەرز بزرگر ئیسماعیل رائینی پشکنەری دارایی کوردستانی ئێران بەر لە شەڕی

(٧٠) دوای لەناوبردنی شۆڕشی دەستووری سالار ئەلدەولە بۆ ماوەیەکی دیش لەسەر جووڵانەوەکانی لە کوردستان بەردەوام بوو.

(٧١) «وەزارەتی هەندەران. بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و کاتی ١٨٧٨-١٩١٧»، زنجیرەی دووەم، بەرگی بیست، بەشی دووەم (١٤ی ئاب - ١٧ی تشرینی یەکەمی ١٩١٢) مۆسکۆ - لینینگراد ١٩٤٠، بەڵگەی ژمارە ٨٢١.

(٧٢) هەمان سەرچاوە، زنجیرەی دووەم، بەرگی نۆزدە، بەشی دووەم (١٤ی کانوونی دووەم - ١٣ی مایس ١٩١٢)، مۆسکۆ - لینینگراد، ١٩٣٨، ل ٤٥٣ - ٤٥٤، بەڵگەی ژمارە، (٥٠٨).

(٧٣) دکتر نورالله دانشور علوی، تاریخ مشروطه ایران، ل١٢٥.

(74) W. M. Shuster, The strangling of Persia, PP. 33-34.

یەکەمی جیهان، زانیاری وای لایە کە دەقا و دەق ئەوەی ئێمە دەمانەوێت ڕوون دەکاتەوە، رائین دەڵێت، خەڵکەکە پێیان خۆشتر بوو خوێ بەکار نەهێنن وەک لەوەی «مل بۆ ئەو یاسا وشکە شۆڕ بکەن»، تەنانەت لە هەندێ ناوچەدا فرۆشتنی خوێ تا ڕادەیەکی یەکجار زۆر کەم ببۆوە. ئەو کاربەدەستە ئێرانییە دووپاتی دەکاتەوە، بێزاری لە باجی خوێ یەکێک بوو لەو هۆیە بنەڕەتییانەی پاڵی بەخەڵکەوە دەنا لە کوردستان بەرهەڵستی حکوومەت بکەن و «بەبێ هیچ جۆرە ترس و زۆرلێکردنێک» بەشداری بزووتنەوەی سالار ئەلدەولە بکەن. لە کۆتاییدا فەرامەرز بزرگر دووپاتی دەکاتەوە کە کوردەکان ئەو بڕیارەی تاران بەهەڵوەشاندنەوەی باجی خوێ لەسەر پێشنیاری شوستەر بەدەسکەوتێکی مەشروتەیان نەدەزانی، بەڵکو «لایان وابوو ئەمە لە ئەنجامی لایەنگرتنی سالار ئەلدەولە بووە کە خەڵکەکەی لە دانی باجی خوێ بەخشی بوو... ئەوان دەسەڵاتی سالار ئەلدەولەیان وەک مرۆڤێکی بەخۆناز پێ خۆش بوو»(٧٥). بەڵام ئەوەی بەڕاستی جێی داخە (یبرم) خانی پێشەوای گەورەی ئەرمەنییەکان(٧٦) و یەکێ لە ئازاترین سەرکردەکانی شۆڕشی دەستووری کە ڕۆڵێکی لە هەمووان گەورەتری لە لێخستنی محەمەد عەلی شا بینی بوو، لەسەر دەستی پیاوانی هۆزە کوردەکانی لایەنگرانی سالار ئەلدەولە، لەو شەڕەی ڕۆژی ١٩ی مایسی ساڵی ١٩١٢ قەوما، کوژرا و دەنگێکی گەورەی لەناو ئێران و تەنانەت لە دەرەوەش دایەوە(٧٧).

ئەگەرچی شۆڕشی دەستووری لەناوبراو، بزووتنەوەکانی سالار ئەلدەولەش کۆتابوون، بەڵام بەر لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهان ناوچە کوردەوارییەکانی ئێران ئارام نەبوونەوە. ڕەنگە لێرە بەس بێ پەنجە بۆ ئەوە درێژ بکەین کە ئەو فەرمانڕەوا نوێیەی تاران

(٧٥) بڕوانە: مورگان شوستر، اختناق ایران، ترجمه ابو الحسین موسوی شوشتری، با تصحیح ومقدمه و حواشی واسناد محرمانه منتشر نشره در ایران توسط: فرامرز بزرگر اسماعیل رائین، جاب دوم، تهران، ١٣٥١، ل ٩٣ - ٩٤.

(٧٦) یبریم یا (یفریم) خان لە ئەرمەنەکانی تورکیا بوو، پەنای بۆ ڕەشت هێنابوو لە ئێران و خەریکی بازرگانی بوو. لە ڕۆژگاری مەشروتییەت بەگەرمی چووە ڕیزی شۆڕشگێڕان، زۆر کارتێکەر و ڕوو نەرم و زۆر شارەزا و یەکجار ئازاش بوو.

(٧٧) «وەزارەتی هەندەران، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی کاتی ١٨٧٨-١٩١٧»، بەرگی بیستەم، بەشی یەکەم، ل ٢٢، ٨٩ - ٩١. بەڵگەنامەی ژمارە (١٠٢)،
W. M. Shuster, OP. Cit, PP. 81, 86 - 87.

بۆ ورمێی دانابوو دوای لە ناوبردنی مەشروتییەت، بەدرێژایی سێ مانگ نەیتوانی بچێتە بارەگای کارەکەی لە تەورێز، ئەویش بەهۆی ئەو هەرایەی هەینێکە ئەو ناوچەی گرتبۆوە(٧٨).

هەر لەو ماوەیەدا لەسەر شانۆی ڕامیاری و ڕووناکبیری کوردستانی ئێران پیاوێکی هەڵکەوتوو پەیدابوو، ئەویش عەبدولڕەزاق بەدرخان بوو کە دیوەخانی ئاوەدانی ببووە یانەیەکی ئەدەبی و مەکۆی بەیەکگەیشتنی نیشتمانپەروەران(٧٩)، لە سەرەتای ساڵی ١٩١٣ کۆمەڵێکی ڕووناکبیری لە شاری خۆی دامەزراند، یەکەمین فێرگەی کوردی لە ئێران کردەوە، لەو پارەیەی کە خەڵکی ناوچەکە خۆیان بەخشیبوویان. عەبدولڕەزاق بەدرخان گەلێ جاران هەوڵی دا یارمەتی لە ڕووسەکان دژی قاجاری و عوسمانییەکان وەربگرێت، کە ناچاریان کرد لە ژێر پاڵەپەستۆیان پەنابەرێتە بەتەبلیس لە جۆرجیا و پاشانیش بۆ پاریس.

لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان هەموو هەوڵیان دەدا، هەریەکە و بەشێوەی تایبەتی خۆی، بێزاری کورد بۆ بەرژەوەندی خۆی بقۆزتەوە. پیاوەکانی موخابەراتی ئەڵمانیا (شیوئمان) و (ینیدرمایز) و (زوگمایر) چالاکی فراوانیان لەناو کوردەکانی ئێران نواند و سەرکەوتنی بەرچاویان وەدەست هێنا» لەبەر هۆی مەزهەبی کوردەکان لە زۆربەی موسڵمانانی دیکەی ئێران بۆ دەوڵەتی عوسمانی بەپەرۆشتر بوون»، هەروەک جۆرج لنشۆفسکی دەڵێ(٨٠). لەو کردەوانەی ئەڵمانییەکان ئەنجامیان دا بۆ ڕاکێشانی کورد بەلای خۆیاندا هەوڵیان دا لە کاتی شەڕ بەیاننامەی داخوازیانی کۆمەڵەی ئیسلام و هەموو

(٧٨) بڕوانە:
Acodemic V. A. Gardleveski, Izbraine sochinenia, T. I. Moscow, 1960, PP. 174 - 175.
ئەکادیمیی ڤ. أ. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بەزمانی ڕووسی، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ ١٩٦٠، ل١٧٤-١٧٥.

(٧٩) بۆ درێژەی دەربارەی ئەو و چالاکییەکانی، بڕوانە: الدكتور كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٤، ص٥٠، ٦٤، ١٠٢-١٠٤.

(80) G. Lenczowski, Russia and the West in Iran 1918 - 1948, NewYork, 1949. P. 150.

چاپەمەنییەکانی دیکەیان لە سەرتاپای کوردستانی ئێران بڵاوبکەنەوە[٨١]. شیاوی باسە ڕووسەکان سۆسەی چالاکییەکانی شیوممانیان بەشێوەیەکی تایبەتی دەکرد، هەوڵیاندا بەهۆی بەرپرسە ئێرانییەکان و سەرەک هۆزەکانی لایەنگریان فشاری بخەنە سەر بەرلەوەی ئاگری شەڕ هەڵبگیرسێ[٨٢]، لە ساڵانی شەڕیشدا بەهاوکاری ئینگلیزە هاوپەیمانەکانیان زیاتر کەوتنە سۆراخی چالاکییەکانی شیوممان لە ناوچەی کرماشان، بەهەردوو باڵیۆزی ڕووس و بەریتانیا داخوازییەکی هاوبەشیان پێشکێش بەکاربەدەستانی ئێران کرد بۆ گرتنی[٨٣]. بەکرێگیراوانی ئەڵمانیا کە هەموو جۆرە پارەیەکی نەختی ئێرانی و بیانییان پێ بوو، پێوەندییان بەگەورە پیاوان و سەرۆک هۆزەکان دەکرد و زۆر بەدەست بڵاوی لێیان خەرج دەکردن و، توانییان زۆر لە سیاسییەکان بۆ لای خۆیان ڕابکێشن، لەوانە مستەوفی مەمالیک کە گفتی دا سوپای ئێران بخاتە ژێر سەرپەرشتی مارشاڵی ئەڵمانی ڤون دێر گۆڵتز Von der Goltz کە لە کۆتایی ساڵی ١٩١٥ بەفەرماندەی گشتی ئەو هێزە تورکیانەی لە عێراق کاریان دەکرد دامەزرا. گۆڵتز بەخۆی ناوچە کوردەوارییەکانی ئێرانی لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩١٦ بەسەرکردەوە، چونکی ئومێدی بەگفتی سوپای ئێرانی هەبوو[٨٤]. لە هەمان کاتدا پڕوپاگەندەی تورکەکان لەنێو هۆزەکانی کاشان و کوردستان گەیشتبووە ڕادەیەک ببووە جێی نیگەرانی لێپرسراوانی ئێرانی[٨٥].

بەڵام نارەزایی ڕەوای کورد باکی بەو جۆرە چالاکیانە نەبوو، تا لە دەرفەتی نوێدا لەسەروبەندی هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان هاتە ئاراوە. لەو ساڵانەدا کوردی ئێران تێکۆشانیان بەگەرمی دەست پێکرد. لە زۆر ناوچەدا چەکیان دژی دەسەڵاتدارانی

(٨١) بەکرێگیراوانی ئەڵمانیا لە سەرتاپای ئێران بڵاوببوونەوە و لە هەڵمەتی پڕوپاگەندە گێرەشێوێنییەکانیان دووپاتیان دەکردەوە کە گەلی ئەڵمانیا و ئیمپراتۆرەکەیان (حاجی ولیەم!) پابەندی ڕێنوێنییەکانی ئیسلامەتییە. بڕوانە؛ P. Sykes, OP. Cit. PP. 442 - 443.

(٨٢) «وەزارەتی هەندەران. بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و حکوومەتی کاتی (١٨٧٨–١٩١٧)» بەرگی نۆزدە، بەشی یەکەم، ل٣٠١، بەڵگەی ژمارە (٣٣٤).

(٨٣) هەمان سەرچاوە، زنجیرەی سێیەم ١٩١٤–١٩١٧، بەرگی حەوتەم، بەشی یەکەم (١٤ی کانونی دووەم – ٢٣ی، ١٩١٥)، مۆسکۆ – لینینگراد، ١٩٣٥، ل٥٢١–٥٢٢، بەڵگەی ژمارە (٣٩٥).

(84) P. Sykes, OP. Cit, PP. 543 - 544.

(٨٥) «وەزارەتی هەندەران، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و حکوومەتی کاتی ١٨٧٨–١٩١٣»، زنجیرەی سێیەم، بەرگی حەوتەم، بەشی یەکەم، ل٢٠٦–٢٠٧، بەڵگەنامەی ژمارە ١٥٨.

ئێران و داگیرکەرە بیانییەکان بەرزکردەوە، لەو کاتەدا لە گۆڕەپانی چالاکی نیشتمانی ژمارەیەک ڕووناکبیری کوردی ئێران پەیدابوون، لەوانەش هەندێ کەسی بنەماڵەی قازی بەناوبانگ لە مەهاباد و شێخ باباغەوسی ئابادی شاعیر، کە کۆمەڵەیەکی بچووکی دامەزراند و هەوڵی دا پێوەندی بەڕووسەکانەوە بکات، بەڵام چالاکی کۆمەڵەکەی لەمەودایەکی تەسک دابوو، لە شاعیر خۆی و هەندێ لە هاوڕێ نزیکەکانی تێنەپەڕی. لەولاشەوە زوڵم و زۆری داگیرکەران،[٨٦] بەهەموو لایەنەکانیانەوە، کاردانەوەیەکی گەورەی لەنێو لایەنە کوردییە جۆراوجۆرەکانی ئێران هێناکایەوە، کە ناچار بوون پەنا ببەنە بەر چەک بۆ بەرگری کردن لە کەرامەتیان. دانیشتووانی ناوچەی مەهاباد چالاکانە بەڕێبەری پیاوێکی ناسراوی وەک قازی فەتاحی (١٨٣٢–١٩١٦) برا بچووکی باپیری قازی محەمەدی ناودار بەرهەڵستی سوپای عوسمانی و پاشانیش سوپای ڕووسییان کرد.

لە ساڵانی شەڕ و بەدواوەش، کوردە نیشتمانپەروەرەکان ڕۆڵی دیاریان لەو بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەی بەڕابەری میرزا کوچک خان لە ناوچەی گەیلانی باکووری ئێران تەقییەوە گێڕا. خەباتی نیشتمانپەروەرانی گەیلان بە(بزووتنەوەی جەنگەلییەکان)، واتە لێڕەوارییەکان بەناوبانگە، چونکە شۆڕشگێڕان لێڕە چڕەکانی گەیلانیان کردبووە بنکەی چالاکییان. سەرکردایەتی و بنکەکانی بزووتنەوەی جەنگەلییەکان لە نەتەوەی جۆراوجۆر پێک هاتبوو، وێڕای گەیلانییەکان[٨٧] ژمارەیەکی زۆری خۆبەخشکەری شار و

(٨٦) هەرچەندە ئێران بێ لایەنی خۆی ڕاگەیاند، بەڵام بەدرێژایی ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان خاکەکەی بووە گۆڕەپانی شەڕی نێوان هەردوو بەرەی سوپای شەڕکەر، بەخاکی کوردستانی ئێرانیشەوە کە بەقسەی دکتۆر م. س. لازاریفی ڕۆژهەڵاتناس یەکەم پڕوشکی شەڕ لەوێیەوە، لە پێش دەریای ڕەش لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەڵگیرساوە.
(M. S. Lazarev, Kurdistan…, P. 299).

(٨٧) هەرێمی گەیلان ناوچەکانی هەندا و لێواری باشووری ڕۆژئاوای دەریای قەزوین پێک دێنێت. ڕووپێوی دەوروبەری ١٥ هەزار کم٢ دەبێت. ژمارەی دانیشتووانی هەرێمەکە لە دوو ملیۆن زیاترە (بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٦٦ ژمارەیان گەیشتە ملیۆنێک و ٧٥٤ هەزار کەس). ڕەشت و لاهیجان لە شارە ناودارەکانی گەیلانن، لێڕەوار زیاتر لە ملیۆن و نیو هکتار ڕووبەری دادەپۆشێ. زمانی گەیلانی سەر بەکۆمەڵە زمانی هیندۆ ئەورووپییە. لە ساڵی ١٣٧ تا سەدەی شازدەمین بەشەکانی ڕۆژهەڵاتی گەیلان دەوڵەتێکی سەربەخۆیان پێک دەهێناو لە ساڵی ١٥٩٢ سەفەوییەکان توانیان دەسەڵاتی ڕاستەقینەی خۆیان بەسەردا بسەپێنن. خەڵکی گەیلان جارەهای جار دژی حوکمی سەفەوییەکان ڕاپەڕیون (لە ساڵانی ١٥٧٠–١٥٧١ و ١٥٩٢ و ١٦٢٩). گەیلانییەکان بەگەرمی بەشداری شۆڕشی دەستوورییان کرد. لە ٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٠ دامەزراندنی کۆماری گەیلانییان لە شاری ڕەشت ڕاگەیاند، بەڵام هێزەکانی ئێران لە ٢٩ی ئەیلوولی ١٩٢١ لەناویان برد.

ناوچەکانی دی چوونە پاڵیان بەتارانی پایتەخت و شاری تەورێزی ئازەربایجان و هەندێ ناوچەی کوردەواری و شوێنی دیکەشەوە. ئامانجی هاوبەش ئەوانەی لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان بەیەکەوە کۆکردبۆوە بۆ خەباتکردن دژی ئیمپریالیزم و داگیرکەران، لە پێشەوەی هەمووشیان ڕووس و ئینگلیز، لەپێناو مسۆگەرکردنی خۆبوونی سیاسی بۆ ئێران. بەشدارانی بزووتنەوە سوێندیان خوارد ڕیشیان نەتاشن هەتا ئامانجەکانیان وەدی نەهێنن، لەوەوە بووە نەریت زۆر جار شۆڕشگێڕانی ئێران لەوەدوا پەیڕەویان دەکرد[٨٨].

ئەوەی پاڵی بەخەڵکەوە دەنا، بەتایبەتیش جووتیاران، لە دەوری بزووتنەوەکە کۆببنەوە، دووپات کردنەوەی سەرکردەکانیان بوو لەسەر پێویستی گەڕانەوە بۆ سەر دەستوورەکانی ڕەسەنی ئیسلامەتی، تا بیانکەنە چەک بۆ خەبات دژی داگیرکەرە بیانییەکان، تا ئەندازەیەکی کەمیش دژی چەوسێنەرانی ناوەوە. جەنگەڵییەکان لەدوا دواییەکانی ساڵی **١٩١٧** لیژنەیەکی تایبەتیان بەناوی (یەکیەتی ئیسلام) دامەزراند بۆ سەرپەرشتی کردنی بزووتنەوەکەیان. ئەوەی جێی گوتنە ئەڵمانییەکان و عوسمانییەکان لە ساڵانی شەڕ چالاکانە کاریان بۆ خۆشکردنی پڕوپاگەندەکردن بۆ کۆمەڵەی ئیسلامەتی لە ناوچەی گەیلان دەکرد، چونکە ئەوان دەیانزانی دەکرا، بەهۆی جەنگەڵییەکان زەبرێک بسرەوێننە ڕووس و ئینگلیزی دوژمنیان. تەنانەت هەندێ ئەفسەری وەک ئەفسەری عوسمانی (مقدم) حسەین ئەفەندی تەورێزیشیان نارده ناوچەکەیان، کە شارەزای ناوچەکە و کاروباری کوردەواری بوو، بەتایبەتیش چونکە بەشداری ئەو شەڕانەی کردبوو کە لە نێوان هێزەکانی ڕووسیا و عوسمانی لە کوردستان قەومابوو[٨٩]. ئیتحادییەکان و ئەڵمانییەکان بەڕاستی تا ڕادەیەک توانیان کەڵک لە بزووتنەوەی جەنگەڵییەکان وەربگرن، تەنانەت میرزا کوچک خان هەندێ کۆمەڵی جەنگاوەری نارد بۆ یارمەتیدانی هێزەکانی تورکیا و ئەڵمانیا لە ناوچەکانی دیکە بەناوچەی کرماشانی کوردیشەوە.

---

(٨٨) بۆ درێژەی دەربارەی بزووتنەوەی جەنگەلییەکان بڕوانە:

ابراهیم فخرائی، میرزا کوچک خان سردار جنگل، تهران، **١٣٤٤** شمسی؛

M. S. Ivanov, Ochirk…, PP. 259 - 269, 279 - 285, 293 - 299.

(89) M. N. Ivanoa, Natsionalno-osvoboditelnaya dvijenie v Irane, Moscow, 1961, P. 18.

م. ن. ئیڤانۆڤ، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە ئێران، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، **١٩٦١**، ل١٨.

ژمارەیەکی بەرچاوی جووتیارە کوردەکان بەگەرمی بەشداری بزووتنەوەی جەنگەڵیان کرد و چەند کۆمەڵی دیکەشیان دابارینە سەر مەڵبەندی بزووتنەوە. خالۆقوربان بووە یەکێ لە دیارترین ڕابەرانی بزووتنەوەی نزیک بەمیرزا کوچک خان، هەروەها ژمارەیەکی دیکەی کوردی وەک کەریم خان و قەنبەرخان و خالۆحشمەت و باباخان کە لەگەڵ خالۆقوربان خزمایەتیان هەبوو لە ڕیزی جەنگەڵییەکان بەدەرکەوتن.

تا دەهات پایەی خالۆ قوربان لە ڕیزی جەنگەڵییەکان بەرز دەبۆوە، هەتا گەیشتە پایەی قۆمیسەر، کە بەرامبەر بەپلەی وەزیری جەنگە، بەڵام لە کۆتاییدا لە بزووتنەوەکە جودا بۆوە و چووە ناو بازاڕی سازشکاری باوی ئەوکاتە و لەو کارە سەربازییانەی کە دژی سمکۆ ئەنجام دران کوژرا. سمکۆش پیاوێکی هەڵکەوتووی دیکەیە کە پاش تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان نەخشی گەورەی لە خەباتی ڕزگاریخوازی کوردی ئێران گێڕا، ئەو باسەی دوایی دەگەڕێینەوە سەری.

بزووتنەوەی جەنگەڵییەکان پاش سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و کۆتابوونی شەڕی یەکەمی جیهان پێی نایە هەوارێکی نوێ. لە پێنجی حوزەیران ساڵی **١٩٢٠** کۆماری گەیلان پێک هات. دوای کۆککردنی ڕیزەکانیان شۆڕشگێڕانی جەنگەڵ ڕوویان لە قەزوین کرد، تارانیش فەرمانی بەقۆزاقەکان دا پەلاماری جەنگەڵییەکان بدەن، بەڵام خۆیان لەبەر نەگرتن، ناچاربوون پاشەکشێ بکەن بۆ گوندەکانی قەزوین و بڵاوەی لێ بکەن. مەترسی لە پایتەخت نزیک بۆوە، تا وای لێهات باڵوێزی بەریتانیا دەستوبردی کرد لە گواستنەوەی بارەگاکەی بۆ ئەسفەهان، بانقی شاهنشاش لکەکانی لە ڕەشت و تەورێز داخست. بەڵام هێزەکانی بەریتانیای جێگیر لە قەزوین، نەیانهێشت جەنگەڵییەکان لە تارانی پایتەخت بچنە پێش[٩٠]. وێڕای ئەوەش لاوازی هاوپەیمانی نێوان هێزە نیشتمانییەکانی نەتەوە جیاجیاکانی ئێران کەلێنێکی گەورەی خستە بەرەی جەنگەڵییەکان، کە توانرا بزووتنەوەکە و کۆمارەکەیان لە تشرینی یەکەمی ساڵی **١٩٢١** لەناو ببەن. میرزا کوچک خانیش لە کاتی ڕاونانی لەلایەن حکوومەتەوە لە کۆتایی تشرینی دووەمی ساڵی **١٩٢١** لە چیای تاڵش کوژراو سەریان بڕی و بردیانە پایتەخت[٩١].

---

(٩٠) بۆ درێژەی بڕوانە: حسن اعظام قدسی (اعظام الوزاره)، کتاب خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله، جلد دوم، تهران، ل ١٠ – ١٣.

(٩١) هەمان سەرچاوە، ل ١٧.

کوردی ئێران هەر بەتەنیا لە دەمی شەڕ لەگەڵ بزووتنەوەی جەنگەڵییەکان بەشدارییان لە ژیانی سیاسی وڵات نەکردووە، بەڵکو بەزۆر شێوەی جیاجیا هاوبەشیان لە خەباتی ئێرانییەکان کردووە. هەر کە حکوومەتی وسوق ئەلدەولە لە ساڵی ١٩١٦دا پێک هات ئەوا ململانێی هێزە نیشتمانییەکان لە دژی ئەو حوکمەتە تیژتر بوو، بۆ ئەوەی ئەو حکومەتە ناچار بکەن هەڵبژاردنێکی نوێ بکات و داوا لە شوورا بکەن کۆبێتەوە، بۆ ئەمەش کۆبوونەوەی جەماوەری لە شاری کرماشان بەستران و دروشمیان بەو مانایانەوە بەرز کردەوە. شاعیری ناسراوی بە نەتەوە کورد ئەبولقاسم لاهوتی دەورێکی بەرزی لەو کۆبونەوانەدا گێڕا(٩٢).

بەسەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالستی و پاشان تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان، خەباتی ڕزگاریخوازی گەلانی ئێران پێی نایە وارێکی پێگەیشتووتر لەپێشوو(٩٣)، بەخەباتی رزگاریخوازی کوردیشەوە، کە ئەو کاتی لە زنجیرەیەک بزووتنەوە و ڕاپەڕینی نوێ خۆی نواند، وەک جارانیش دەڕژانە دوو ڕێچکەی لە ئامانج ناکۆک و یەک دەگیر لە هۆ خەفە بزوێنەکانی. دوای شەڕ سەرلەنوێ سالار ئەلدەولە لەسەر شانۆ بەدەرکەوتەوە، بەڵام ئەو جارەیان وەک جاری پێشوو سەرەک هۆزە کوردەکانی هاوپەیمانی بەگەرمی پێشوازییان لێ نەکرد، بۆیە لەبەردەم هێزەکانی ئێران خۆی نەگرت و هەڵاتە ناو خاکی عێراق و گیرا. لەسەر داخوازی حوکمەتی ئێران، کە رازی بوو سامانەکەی بداتەوە، بۆ حەیفا دوورخرایەوە(٩٤).

بەر لەوەی شەڕ ببڕێتەوە سەردار ڕەشیدی نەوەی ئەمانوللا خانی بەناوبانگ جموجۆڵی لە ناوچەی ئەردەلان دەست پێ کرد، ژمارەیەکی زۆری سەرەک هۆزەکانی موکریان و هەورامان و ناوچەکانی دیکەی کوردەواری لە دەوری خڕبوونەوە و، هەروەها پێوەندی بەڕووسەکان و سالار ئەلدەولەشەوە کرد(٩٥). دەسەڵاتی سەردار ڕەشید و لایەنگرانی بەخێرایی پەلی بۆ کرماشان و سنە و مەڵبەندەکانی دیکەی کوردستانی ئێران هاویشت.

(٩٢) بڕوانە: M.N. Ivanova, OP. Cit., pp. 22-23.

(٩٣) بڕوانە: بابەتی "هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران".

(94) P. Sykes, OP. Cit., pp. 430-431.

(٩٥) بۆ درێژەی دەربارەی ئەو باسە بڕوانە: عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد و، کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، ١٩٥٩، ل٧١-٧٧.

بەڵام ئێرانییەکان توانیان لە شوباتی ساڵی ١٩٢٠ لە داوی کەن و بیگرن، کە شەریف ئەلدەولەی فەرمانڕەوای ئەو کاتی سنە بۆی نابۆوە. دواتر دەرفەتی دیکە بۆ سەردار ڕەشید هەڵکەوتن، بەڵام نەیتوانی ڕۆڵێکی دیار لە خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران ببینێ کە دوای شەڕ بەشێوەیەکی تایبەت لەو ڕاپەڕینە گەورەیەی سمکۆ ڕابەری دەکرد خۆی نواند.

مێژووی سەرهەڵدانی ئیسماعیل ئاغای شکاک، ناسراو بە سمکۆ بۆ ساڵانی پێش شەڕی یەکەمی جیهان دەگەڕێتەوە، تایبەت دوای ئەوەی کاربەدەستانی ئێران جەعفەر ئاغای برا گەورەیان لە ساڵی ١٩٠٥ بەفێڵ کوشت لەبەر ئەوەی پێوەندی بەشۆڕشگێڕانی ئێرانەوە هەبوو. لە هەنگینێەوە سمکۆ پێوەندی بە عەبدولڕەزاق بەدرخان و ڕووسەکانەوە هەبوو. کە بەڵگەنامە دبلۆماسییەکانیان زۆر جار پەنجەیان بۆ ناو و جموجۆڵەکانی ڕاکێشاوە(٩٦). ڕاپۆرتێکی تایبەتی ڕووس دەڵێت: "ناوی سمکۆ لە دەوروبەری ساڵی ١٩١٤وە لەسەر ئاستێکی فراوان لە فەرمانگە دبلۆماسییەکانی ڕووس و بەریتانی و ئێرانی و تورکی ناسرابوو. لە باڵیۆزخانەی هەر یەک لەو وڵاتانە و لە وەزارەتەکانی هەندەرانیشیان دۆسییەکی گەورە دەربارەی سمکۆ هەیە»(٩٧). «ئیسماعیل ئاغا و هۆزی شکاک» ڕاپۆرتێکی تایبەتی بەزمانی ڕووسی، ل١، لە ساڵی ١٩٦٨ د. عەلی گەلاوێژی هاوڕێ، کە هەنووکە لە کونجی زیندانەکانی ئێراندا، دانەیەکی ئەو راپۆرتەی دامێ. «زۆر بەداخەوە لە ساڵی ١٩٨٨ گیانی پاکی بەخاک سپارد - وەرگێڕ».

بۆ ئەوەی سمکۆ «هەموو دەروازەکانی لە بەردەم والا بن» بەقسەی (مارتن فان برونسن)، لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان سیاسەتێکی تا ڕادەیەک هێمنانەی گرتەبەر(٩٨). بەڵام دوای تەواوبوونی شەڕ سمکۆ بووە دیارترین ماک (عنصر) لە خەباتی ڕزگاریخوازی کوردی ئێران، ئەو خەباتەی ناوەرۆکەکەی قووڵتر و ئامانجەکانی پتر بەدەر دەکەوتن، بۆ ئەوەی ببێتە دیاردەیەکی دیار لە مێژووی سیاسی ئێران، بەتایبەتیش پاش پەیدابوونی ڕەزاخان (دواتر شا) لەسەر شانۆ، کە بەحوکمی بارودۆخی ئێران سیاسەتێکی

(٩٦) بە وێنە بڕوانە: "وەزارەتی هەندەران، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و حکوومەتی کاتی"، زنجیرەی دووەم، بەرگی بیست، بەشی یەکەم، ل٥٥-٧٧. هەر دوو بەڵگەنامەی ژمارە ٦٢و٨٠.

(97) “Ismail Aga simko i plemia shkak, P. I.

(98) M. Van Bruinessen, Kurdish Tribes and the State of Iran. The Case of Simko’s Revolt, p. 18.

نادیموکراتییانەی دەرهەق بەکێشە نەتەوایەتییە هەمیشە هەڵایسەکانی گرتەبەر. وێڕای ئەو هەڵانەی سمکۆ دەرهەق بەئاسووری و ئازەربایجانییەکان کردی(۹۹)، بەڵام هەڵوەستی لە مافەڕەواکانی نەتەوەکەی ئاشکرا بوو، بۆیە هەردەم لە سەنگەری دژ بەتاران بوو. ئەو ناوەی بۆ ڕۆژنامەکەشی هەڵبژاردبوو کە لە ورمێ دەری دەکرد، وامان لێ دەکا پێویست نەکات بچینە ناو درێژەی ئەو لایەنەی بابەتەکە کتومت ناوی نابوو «ڕۆژی کورد و شەوی عەجەم»(۱۰۰).

سمکۆ بزووتنەوەکانی لە ناوەڕاستی ساڵی ۱۹۲۱ دەستپێکرد و ناوچەیەکی فراوانی ڕۆژئاوای گۆمی ورمێی تەنی بوو. لە سەرەتا سمکۆ توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر شاری ورمێدا بسەپێنێ کە بەکردەوە ببووە بارەگای. دوای ئەوە هێزەکانی سمکۆ ڕوویان لە شاری مەهاباد کرد و ڕۆژی ۷ی تشرینی یەکەم چوونە ناوی پاش ئەوەی توانی هێزێکی گەورەی جەندرمان بەفەرماندەی مەلەک زادە تێک بشکێنێ. لە ماوەیەکی کورتدا شۆڕشگێڕان شارەکانی سەلماس و خوی و سەقز و بانە و ناوچەکانی دیکەیان ڕزگار کرد(۱۰۱). لەبەر ئەوەی هێزە تایبەتییەکانی تاران توانایان نەبوو ڕاپەڕینی سمکۆ لەناوببەن بۆیە هانایان بۆ هەندێ کوردی بەدەسەڵاتی وەک خاڵۆ قوربان برد کە ڕەزاخان توانیبووی ویژدانی بکڕێت، هەروا ئەمیر ئەرشەد میری کوردی سەر بەتاران کە ڕەزاخان نازناوی سەرداری پێ بەخشی بوو، بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، ئەوەی دواییان بەسەرۆکایەتی چەند هەزار بەکرێگیراوێکی چەکدار ڕووی لە مەهاباد کرد. لەو چەند شەڕانەی لە تشرینی دووەمی ۱۹۲٤ لەگەڵ شۆڕشگێڕانی کرد، سەرکەوت. لە ١٥ی کانوونی یەکەم هێزێکی هاوبەش لە پیاوەکانی ئەمیر ئەرشەد و جەندرمە و قۆزاق توانیان

(۹۹) بەتریکی ئاسووری (مار بنیامین شەمعون)ی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە پیاوەکانی پاش چاوپێکەوتنی لە ڕۆژی ۳ی مارتی ساڵی ۱۹۱۸، کوشت، هەروەها لە هەندێ ناوچەشدا دڵڕەقانە لەگەڵ ئازەربایجانییەکان ڕەفتاری کرد.

(۱۰۰) پاشان سمکۆ ناوی ڕۆژنامەکەی کردە (ڕۆژی کورد) ئینجا بەتەنیا (کورد) لە سەرەوەی ناوی ڕۆژنامەکە نووسیبووی «وَاَعْتَصموا بِحَبلِ اللّه جَمیعاً وَلاَتَفَرَّقُوا». بۆ درێژەی ئەو بابەتە بڕوانە: محمد تمدن، اوضاع ایران در جَنک اَول. تاریخَ رضَائیه، تهران، ل ۳۷۱ - ۳۷۲.

(۱۰۱) احمد شریفی، عشایر شکاک و شرح زندگی انها به رهبری اسماعیل اغا سمکو، تهران، ۱۳٤۸، ل ٤۲ - ٤۳.

D. N. Wilber, Riza Shah Pahlavi. Ressurrection and Reconstrution of Iran, New-York, 1975. P. 59.

مەهاباد بگرنەوە. دوای تێپەڕبوونی تەنیا (۱۰) ڕۆژ شۆڕشگێڕان دژە هێرشێکی فراوانیان بۆ کردەوە، هەموو ئەو ناوچانەی کە لە دەستیان دابوو وەریان گرتنەوە و زیانی گەورەیان لە هێزەکانی دوژمن دا، ئەمیر ئەرشەدیش لەو شەڕانەی دواییدا بەسزای خۆی گەیشت(۱۰۲). پاشان خاڵۆ قوربانیش لەسەر دەستی شۆڕشگێڕانی سمکۆ کوژرا(۱۰۳).

ئا بەو جۆرە پێکدادان تا ناوەڕاستی تەمووزی ساڵی ئایندە لە نێوان هەردوولا بەردەوام بوو، کاتێ هێزەکانی حکوومەت توانیان شۆڕشگێڕان ببەزێنن و بارەگای سەرەکییان لە جەهریق لێ داگیر بکەن، سمکۆ پەنای بردە ناو خاکی تورکیا، پاشان بۆ ناو خاکی عێراق و پێوەندی ڕاستەوخۆ لەگەڵ بەریتانییەکان گرت، کە هەڵوەستیان لە سمکۆ هەندێ لێ وردبوونەوەی دەوێ. بەر لەهەر شت ڕۆژنامەکانی بەریتانیا سمکۆیان بەدز و (ڕۆبن هودی) ڕۆژهەڵات لە قەڵەم دابوو(۱۰٤). بەسەرکەوتنی هێزەکانی ئێران بەسەریدا خۆشحاڵ بوون(۱۰٥). بەڵام هەڵوەستەکردنی ئینگلیزی فێڵباز بەشێوەیەکی وردتر لەسەر زمانی ئەدمۆندسی حاکمی سیاسی ئەو کاتەی کەرکووک بوو، هەر لە ڕێی ئەویشەوە پێوەندی بەسمکۆوە دەکرا. پاشان ئەدمۆندس دەنووسێت و دەڵێت:

«پێی سەیر بوو (واتە سمکۆ. -و) کە ئێمە ئەوەندە بایەخ بەفارسەکان دەدەین، هەرچەند ئەوان بەدرێژایی سنوور لەگەڵ تورکەکان هاوکاری دەکەن، ئەو تورکانەی ئێمەیان لە ڕواندز و ڕانیە وەدەرنا و هەتا ئێستاش بەئاشکرا لەگەڵمان دەجەنگن. لە حاڵەتی پێچەوانەی ئەمە نیازی نەبوو داوای پەناهەندەیی بکات، بەڵکو دەگەڕایەوە ناو هۆزەکەی تا بەتەنیا کار بکات»(۱۰٦). هەر واش بوو، سمکۆ کە تووشی نائومێدییەکی گەورە ببوو

(102) D. N. Wilber, OP. Cit, P. 59; “The Near East and India”, London, Vol, XXI, No. 556, January 5, 1922, PP. 2 - 3; No. 557, January 12, 1922, PP. 38 - 39.

(۱۰۳) ابراهیم فخرائی، مرزا کوچک خان سردار جنگل، ل ۳٤۷؛ عەلی سەنجەری، لە پیاوە ناودارەکانی کورد میرزا کوچک خان، ڕۆژنامەی (ژین)، سلێمانی، ژمارە (۳۲)، تەمووزی ۱۹۷۱.

(۱۰٤) بڕوانە:

“The Near East and India”, Vol XXIII, No. 888, January 5, 1928, P. 2

(105) “The Near East and India”, Vol. XXI, No. 557, January 12, 1922, P. 39

(106) C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North-Eastern Iraq, London, 1957, P. 307.

له سیاسەتی بەریتانیا[١٠٧]، ساڵی **١٩٢٤** گەڕایەوە کوردستانی ئێران، بۆ ئەوەی سەرلەنوێ بۆ ماوەی چەند مانگێک ململانێی دەست پێ بکاتەوە، پاشان ناچار بوو لەژێر فشاری هێزەکانی ئێران بۆ دووەمین جار ناوچەکە بەجێ بهێڵێت. لێرەدا هەواری یەکەمی بزووتنەوەکانی سمکۆ کۆتایی پێ دێت کە بەنرخێکی زۆر گران لەسەر تاران کەوت[١٠٨]. لە خۆڕا نەبوو کە ڕەزاشا بەدرێژایی ژیانی نەیتوانی، وەک پیتەر ئەفری (دەڵێت: «کوردە سەر ڕەقەکان و... سمکۆی پێشەوایان لەبیر بکات کە ڕێکەوت وابوو دژی ئەو تێبکۆشێت لە ڕێرەوی ململانێی لەپێناو دەسەڵاتدا»[١٠٩].

بزووتنەوەکانی سمکۆ بۆ ماوەی شەش ساڵی دیکەش لە نێوان هەڵکشان و داکشاندا بەردەوام بوو. هەندێ بزووتنەوەی خۆجێیی دیکەشی هاوشان بوون، کە بەدەوری خۆی ڕەنگدانەوەی بێزاری سەختی کردەوە نادیموکراسییەکانی تاران بوو. کۆتایی مارتی **١٩٢٩** هەرایەک لە نزیک مەهاباد قەوما دژی «هەوڵی حکوومەتی ئێران بۆ بەزۆر لەبەرکردنی جلوبەرگی فەڕەنگی و لەسەرکردنی شەپقەی پەهلەوی «هەروەک ڕۆژنامە بیانییەکان ڕایان دەگەیاند. ڕەزا شا ناچار بوو هێزێکی ٤ هەزار کەسی بنێرێت بۆ لەناوبردنی نەیاری مەهابادییەکان کە توانیبوویان فەرماندەی ئۆردووی ئێرانییەکان لە ئازەربایجان بپێکن. هێزەکانی ئێران توانییان بزووتنەوەکەی سەرکوت بکەن و ژمارەیەک لە سەرکردەکانیان ناچاربوون پەنا ببەنە بەر خاکی عێراق[١١٠]. دەسەڵاتدارانی شا سیاسەتی زەبروزەنگیان لە هەموو لایەک پەرەپێدا. پاشان ڕەزاشا توانی لە ناوەڕاستی تەمووزی ساڵی **١٩٣٠**

(١٠٧) دەربارەی ڕای سمکۆ خۆی بەرانبەر بەئینگلیز و بڕوانەبوون پێیان بڕوانە: یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی کە ماوەیەک هاوڕێیەتی کرد «خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا. لاپەڕەیەک لە شۆڕشەکانی شێخ مەحموود و سمکۆ و هەستانەکەی ڕواندز». ڕێکخستن و ئامادەکردنی بۆ چاپ جەلال تەقی، بەغدا، ١٩٧٠، ل ٧٠.

(108) “The Near East and India”, Vol. XXII, No. 588, August 17, 1922, P. 202; No. 591, September 7, 1922, P. 307. O. S. melikov, Ustonovlenie dictaturi Riza Shaha V Irane, Moscow, 1961, PP. 88, 90.

(109) P. Aery, OP. Cit. P. 387.

(110) Report by His Majesty’s Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1929, London, 1930, PP. 39 - 40.

«العالم العربي» (جريدة). بغداد، ٣ نيسان ١٩٢٩.

پیلانێک لە شاری شنۆ ڕێک بخات، ژیانی سمکۆ و ١٠ کەس لە پیاوەکانی تیاچوو[١١١]. پاشان لاشەکەی گوازرایەوە گوندی جەهریق کە یەکەم پڕیشکی ڕاپەڕینەکەی لێ هەڵگیرسا[١١٢].

دوای لەناوبردنی ڕاپەڕینەکەی سمکۆ یەکێک لە نزیکەکانی ڕەزاشا، بەناوی عەلی دەشتی، لەبەردەم پەرلەمانی ئێران ڕایگەیاند کەوا «لە ئێران کێشەیەک نییە بەناوی کێشەی کورد، کورد لێرە وەک کەمینەی نەتەوەیی ڕەفتاریان لەگەڵ ناکرێت»[١١٣]. لەو ساکەوە ماوەی کپی لە خەباتی ڕزگاریخوازی کوردی ئێران دەستی پێکرد. کوردستانی ئێران بەدرێژایی دە ساڵی دوایی جگە لە چەند بزووتنەوەیەکی چەکداری بچووک نەبێت، بەوێنە ئەو بزووتنەوەی جەعفەر سوڵتان ڕابەری کرد و ناچار پەنای بردە ناو خاکی عێراق لە ناوەڕاستی کانوونی دووەمی ساڵی **١٩٣٢**[١١٤] چی دیکەی بەخۆوە نەدیت. کە ڕەزاشا لە سییەکان توانی پایەی ڕژێمە دکتاتۆرییەکەی بچەسپێنێت شۆڤێنییەتی تاران دەرهەق بەگەلانی نافارس زیاتر پەرەی سەند، بەگەلی کوردیشەوە، زیندانەکانی وڵات بەنیشتمانپەروەران ئاخنران، بەهەندێ لەو سەرۆک هۆزانەشەوە کە بەشێوەیەک یا جۆرێکی دی دژی فەرمانڕەوایی پەهلەوی نوێ ڕاوەستان، کە درێژبوونەوەی فەرمانڕەوایی قاجارییەکان بوو لە زۆر خاڵ و ڕوخساردا.[١١٥] نکۆڵی لەوە ناکرێت نارەزایی توندی سەرۆک هۆزەکان لە سیاسەتی نوێی ڕژێم گرنگترین هۆ بوو پاڵی پێیانەوە دەنا بکەونە بەرەی دژ بەڕژێم. بەڵام لە هەندێکیاندا هەستی نەتەوایەتی دەوری خۆی هەبوو، دەنا

(١١١) «العالم العربي» لە ٢٣ی تەمووز ١٩٣٠.

(١١٢) سمکۆ لەناو کورددا زۆر خۆشەویستە، شایانی باسە کە هێزێکی پێشمەرگەکانی کوردستانی ئێران ئێستە (ساڵی دەرچوونی کتێبەکە – ١٩٨٥)ە، بەناوی سمکۆوەیە و تایەرخانی کوڕی کە تەمەنی دەوروبەری حەفتا ساڵە ڕابەری دەکات.

(١١٣) «مەحزەری شوورای ئێران لە ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٠» لە:
R. Qazi, Kurdistan democrat partiaci Iran Kurdistaninda Kurd Khalginin milli azadlig harakatinin rahbari va taskhilaici 1945 - 1946, baku, 1954, P. 107.
ڕەحیمی قازی، حزبی دیموکراتی کوردستان ڕێکخەر و ڕابەری بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی گەلی کورد لە کوردستانی ئێران، بەزمانی ئازەربایجانی لەگەڵ کورتەی بەزمانی ڕووسی، نامەی دکتۆرا، باکۆ، ١٩٤٥، ل ١٠٧.

(١١٤) بڕوانە: «العراق» (جريدة)، بغداد، كانونى الثانى، ١٩٣٢.

(١١٥) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە: «رضا المازندراني والعرش الايراني» لە ئەسڵی کتێبەکە بەعارەبی.

ڕژێمی پەهلەوی لایەنی بنەڕەتی پێوەندی دەرەبەگی پێشووی پاراستبوو. هەرچەندە ئەو یاسای زەوی و زاری ساڵی **١٩٢٨** دەرچوو هەندێ شوێنەواری ڕاستەوخۆی لەسەر قەوارەی ڕژێمی خێڵەکی بەجێهێشت، بەڵام لە هەمان کاتدا دەسەڵاتی موڵکدارەکانی لەسەر زەوییەکان چەسپاند و لە سنوورێکی تەسک نەبێت هیچ کارێکی وای نەکردە سەر پێوەندی موڵکایەتی و شێوازی بەکاربردنی ئەو زەوییانەی کەپێش ئەو مێژووە هەبوون. ئەو سیاسەتەی ڕەزاشا کە بە«تەختە قاپۆ» ناسرابوو، مەبەستی لەناوبردنی ژیانی کۆچەرایەتی بوو لەنێو هۆزەکانی ئێران، بەهۆی ئەو کۆسپانەی دەهاتنە ڕێیان مەڕدارەکان زۆربەی مێگەلەکانیان لە دەست دا، هەندێکیان ژیانیشیان لە دەست دا، بۆیە دەبوونە سووتمانی هەر بزووتنەوەیەک دژی تەختی شا با. بەڕاستیش دێهاتەکانی سەر بە سنە و هەورامان و مەریوان زنجیرەیەک ڕاپەڕینی جووتیارانیان لەنێوان ساڵانی **١٩٣٦** و **١٩٣٩** بەخۆوەبینی، کە ڕێکخستن و تووندوتۆڵییان لەنێواندا لاواز بوو، بۆیە هێزەکانی شا توانیان بەئاسانی بەسەرۆکایەتی جەنەڕاڵ ئەمیر ئەحمەدی لەناویان ببەن کە هیچ درێخی لە ڕشتنی خوێنی بێ تاوانانیش نەکرد[١١٦].

بەپێی چەندین سەرچاوە[١١٧] کاربەدەستانی ئێران لەنێوان ساڵانی **١٩٣٤** و **١٩٤٠**دا بەلایەنی کەمەوە **١٢٠** کوردیان لەناو زیندانەکاندا هەڵواسی. شوێنەواری ئەو سیاسەتە شۆڤێنییە لە سەرباری ڕووناکبیری و تەندروستی و کۆمەڵایەتی گەلی کورد لە ئێران ڕەنگی دایەوە. تا شەڕی دووەمی جیهان لە هەموو بەشەکانی باکووری هەرێمی کوردستان، کە لە شارەکانی سەردەشت و سەقز و بانە و مەهاباد و شنۆ و لاهیجان و نەغەدە و بۆکان و ئەوانی دی پێک هاتبوو لە فێرگەیەکی دواناوەندی زیاتر نەبوو، گەرچی هەینێکە ژمارەی دانیشتووانی ئەو ناوچە فراوانە لە ملیۆنێک کەس زێتر دەبوو، بەڵام لە ناوچەی مەهاباد و هەر شەش سەد و پەنجا دێهاتەکانی تەنیا پێنج فێرگەی سەرەتایی لێ هەبوو.

باری تەندروستی کوردستانی ئێران لە باری ڕووناکبیری چێتر نەبوو، بۆ هەموو

---

(116) R. Qazzi, Op. Cit., P. 111.

(١١٧) دەربارەی ئەو ڕاستیانەی پێوەندیان بەچەوساندنەوەی نەتەوایەتی هەیە و گەلی ئێران پێش دامەزراندنی «کۆماری مەهابادی خاوەن خودموختاری» دووچاری ببوو لە بنەڕەتەوە پشتمان بەنامەی دکتۆرای دکتۆر ڕەحیمی قازی بەستووە کە بەدرێژی لە پەڕاوێزی (١١٣) باسی کراوە.

دانیشتووانی ناوچەی مەهاباد، کە ژمارەیان ئەو کاتی دەگەیشتە **٢٠٠** هەزار کەس، یەک نەخۆشخانەیان بۆ تەرخان کرابوو، ژمارەی تەختەکانی لە بیست تەخت پتر نەبوو، بەپێلێنانی ڕۆژنامەی (کەیهان)ی نیمچە ڕەسمی لە کانوونی دووەمی ساڵی **١٩٥١** ژمارەی تەختەی نەخۆشخانەکانی ناوچەی کرماشان، کە زۆر لە ناوچەکانی دیکەی کوردستانی ئێران پێشکەوتووترە، بەزیادەوە دەگەیشتە دەیەکی پێویستی ڕاستەقینەی ناوچەکە. دیارە ئەمەش ئەنجامێکی سروشتی سیاسەتی جیاوازییە بەرانبەر مرۆڤی کورد، کە بەدان پێدانانی هەر ئەو ڕۆژنامەیە بەشی کوردێک لە تەرخانی تەندروستی (مخصصات الصحیة) دەگەیشتە ١٪ی بەشی فەردێکی ناوچە پێشکەوتووەکانی ئێران. جا بۆیە لە خۆڕا نییە ڕۆژنامەی (سنندج) لە ژمارەی ڕۆژی **٢٢**ی خرداد **١٣٣١**دا، دان بەوەدادەنێ کەوا «کوردستان بەئەندازەی ٦٠ ساڵ پێش ئێستا هیچ گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە». ئەوەش مانای ئەوە نییە کە بارەکە بەگوێرەی ئازەربایجانییەکان یان عەرەب و بەلووچ و ئەوانیش باشترە. جێی خۆیەتی لەو بارەیەوە پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشن کەوا تا ساڵی **١٩٤١** لە ئێران وەزارەتێک بۆ تەندروستی نەبوو، بەڵکو بەڕێوەبەرایەتییەکی سەر بەوەزارەتی ناوەخۆ سەرپەرشتی هەموو کاروبارێکی دەکرد پێوەندی بەتەندروستییەوە هەبووایە لە ئێران، کە توانای پزیشکایەتی بەکەمتر لە پێویستی ڕاستەقینەی دانیشتووان خەمڵ دەکرا[١١٨].

لە سەردەمی ڕەزاشادا کاربەدەستانی ئێران لە ساڵی **١٩٣٥** سیاسەتی کۆچ پێکردنیان پەیڕەو کرد و بەشێکی زۆری ڕۆڵەی هۆزی گوڵباغی و جەلالی و پیران و ئەوانی دیکەیان بۆ سوڵتان ئاوا و کرمان و شیراز گوازتنەوە. ڕاگۆزتنی ئەوانە لە بارودۆخێکی زۆر ناهەموار بەڕێوە دەچوو، بەدانپیانانی ئەو ئەفسەرەی سەرپەرشتی گواستنەوەی ڕۆڵەکانی هۆزی گوڵباغی دانیشتووی ناوچەی نێوان سنە و سەقزی دەکرد، هەموو ئەو منداڵ و ئافرەت و ژمارەیەکی زۆری پیاوەکان لە ڕێگا گیانیان سپارد[١١٩].

لە ساڵانی دوایی فەرمانڕەوایی ڕەزاشا چەوساندنەوەی نەتەوەیی دەرهەق بەهەموو گەلانی ئێرانی نافارس پەرەی سەند، بەوێنە لە کوردستان کاربەدەستان هەوڵیاندا زمانی کوردی بەکار نەهێنرێت، تایبەت لەناو فێرگە و فەرمانگە میرییەکاندا، هەروەها هەوڵی

---

(118) “Sovrimenay Iran”, P. 519.

(١١٩) «کوردستان» (ڕۆژنامە)، مەهاباد، ١٩ی مایسی ١٩٤٦.

بەزۆر لەبەرنەکردنی جلوبەرگی نەتەوایەتی درا، پیاوانی پۆلیس هەڵیان دەکوتایە سەر مزگەوتەکانیش بۆ ئەوەی زۆر لە گوندییەکان بکەن واز لە جلوبەرگی نەتەوایەتی بێنن. هەروەها ناوی ژمارەیەکی زۆری شار و گوندی کوردەواریان کردە فارسی، ناوی شاری ورمێی ناسراو کرا ڕەزائیە، سەڵماس بووە شاهپور، ساین قەڵا بووە شاهیندیر، چۆمی چەغەتوو بووە زرینەرود.

شوێنەواری ئەو سیاسەتە ڕەگەزپەرستانە پەلی بۆ لایەنی ئابووریش هاویشت. کاربەدەستانی تاران سیاسەتی جوداوازی ئاشکرایان لە بواری ئابووری دەرهەق بەناوچەکانی نافارس لە ئێران گرتەبەر. لەو دوا دە ساڵەی فەرمانڕەوای ڕەزاشا (٤) کارگەی ڕستن و چنین و (٨) کارگەی دروستکردنی شەکر و ژمارەیەکی زۆری کارگەی لۆکە و کارگەی پاککردنەوەی دانەوێڵە و دروستکردنی جگەرە دامەزران، بەشی ئازەربایجان و کوردستان دوو کارگەی چکۆلەی دروستکردنی شەکر بوو، یەکیان لە میاندواو، ئەوەی دیکەیان لە شاهاوا دامەزراند، ئەگەرچی ئەو دوو بەشەی وڵات هەتا هەنووکەش لە سەرووی هەموو شوێنەکانی دیکەوەن لەلانی بەرهەمی کشتوکاڵییەوە، کوردستان لە سەرووی ئەو ناوچانەوەیە کە تووتن بەرهەم دێنن لە ئێران. ئەوەی شیاوی باسیشە ڕەزاشا خۆی زەوی کشتوکاڵی فراوانی لە میاندواو، شاهاوا و ناوچەکانی دەوروبەریان هەبوو.

سیاسەتی ناوەندە فەرمانڕەواکان هەمو چین و توێژەکانی کۆمەڵایەتییان لە کوردستان خرۆشاند و بووە هۆیەکی یەکجار گرنگ بۆ دیارکردنی سروشتی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لەو وارە مێژووییەی پێشکەوتنیدا، کە پاشان قازی محەمەدی پێشەوا بەڕوونی لە زۆربەی دوان و وتارەکانی[١٢٠] دەربڕی.

ئا بەو جۆرە هەموو هۆیەکانی جوڵانەوە و تەقینەوەی ناوەوەی کوردستانی ئێران لەگەڵ هەڵگیرسانی شەڕی دووەمی جیهان لە ئاراد بوون، بەڵام فەرمانڕەوای دکتاتۆری پەهلەوی نەیهێشت ئەوەندەی بۆی کرا ئەنجامەکانی سەرهەڵبدەن. ئەوە هەر بەکوردستانیشەوە بەند نەبوو، بەڵکو بووە دیاردەیەکی گشتی کە شوێنەواری سەرجەم ئێرانی گرتەوە و لە هیچ بەشێکیدا تۆزقاڵێک دەرفەتی خەباتی سیاسی ئاشکرا و نهێنی نەهێشتەوە، تەنانەت

(١٢٠) بەوێنە بڕوانە: «کوردستان»، ٢٩ی مایسی ١٩٤٦.

هێزە نیشتمانییەکان ناچار بوون لەو ماوەیەدا لەسەر شانۆی سیاسی خۆیشارنەوە. لە کوردستانی ئێران بۆ ماوەی بیست ساڵان تەنیا ڕێکخراوێکی بچووک دروستبوو بەناوی «حزبی ئازادیخوازی کوردستان» کە عەزیز زەندی، یەکێ لە ڕووناکبیرە بەرزەکانی کوردستانی ئێرانی ئەو ڕۆژە بوو ڕابەریی کرد. زەندەی پێوەندی بەژمارەیەک سەرەک خێڵی لیبراڵی و ڕووناکبیری ناوچەی مەهاباد کرد، هەوڵیدا لەگەڵ ئەرمەنییەکانی تەورێز ڕێک بکەوێت تا سوود لە ئەزموونە دەوڵەمەندەکانیان وەربگرێت، بەڵام بەحوکمی سروشتی دروستبوونی و لە بارودۆخێکی وا تۆقێنەردا، ئەو ڕێکخراوە نەیتوانی بچێتە ناو ڕیزی جەماوەری کوردەواری و چالاکی سنوورداری لە شاری مەهاباد تێنەپەڕی، لەبەر ئەوە نەیتوانی کار بکاتە سەر ڕەوتی ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران، بۆیە چالاکیی ئەو حزبە دوو ساڵ تێپەڕی نەکرد (لە ١٩٣٩ تا ١٩٤١)، دوای ئەوە ئیتر لەسەر شانۆ بزر بوو.

بەڵام هەر لەو ماوەیەدا هەندێ هۆی دەرەکی دیار سەریان هەڵدا کە هاوشانی ساڵە گرنگەکان بوون لە مێژووی شەڕی دووەمی جیهان دا، کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ ئەنجامەکانی لەگەڵ واقیعی ناوەوە کاریان لەیەک دەکرد و ڕووداوی سیاسی گەورەی لێ هاتنە ئاراوە و شوێنەوارەکانی لە ئێران دەرچوون و پەلی بۆ ناوچە گرنگەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هاویشت. لە بیست و پێنجی ئابی ساڵی ١٩٤١ هێزەکانی شۆرەوی لە باکوورەوە و، هێزەکانی بەریتانیاش لە ڕۆژئاوا و باشوور هاتنە ناو خاکی ئێران، وەزارەتی عەلی مەنسووری سەر بەئەڵمانیای هیتلەری دوای دوو ڕۆژ دەستی لەکار کێشاوە. ڕەزاشا ناچاربوو لە ١٦ی ئەیلوولی هەمان ساڵ لە تەخت بێتە خوارێ بۆ محەمەدی کوڕی. بەو جۆرە دوایی بەدکتاتۆری ڕەزاشا هات کە بیست ساڵی ڕەبەقی بێ پسانەوەی خایاند.

ئەو قەوماوانە دۆخێکی لەباریان بۆ چالاکی بەرهەڵستکاران و خەباتی گەلانی چەوساوە لە ئێران هێناکایەوە، هێزە نیشتمانییەکان لە تاران و شارە گەورەکانی ئێران جووڵەیان تێ کەوت، ئازەربایجان و کوردەکان بەشێوەیەکی تایبەت بزووتن.

ئەو ڕووداوانە بارودۆخێکی تایبەتیان خوڵقاند، کە تا ڕادەیەک لە کوردستانی ئێران دژ بەیەک بوون. بەشی باشوور (لە ناوچەی کرماشانەوە تا سنە) کەوتە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا، بەشی باکووریشی، واتا لە باکووری مەهابادەوە بەرەو ژوور کەوتە ژێر دەستی شورەوی، ناوچەی نێوانیشیان بەشاری مەهابادیشەوە بێ لایەن مایەوە و بەناو سەر بەدەسەڵاتی ناوەندی تاران بوو. گەورە بەرپرسانی ئێران ناچار بوون شوێنەکانیان لە هەموو

ناوچەکانی کوردەواری بەجێ بهێڵن کە ڕووداوەکانی خێرا و یەک لەدوای یەک بوون. لە ١٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٤٢ «کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد» (١٢١) دامەزرا و لە مایسی ساڵی ١٩٤٣ ئۆرگانی خۆی بەناوی گۆڤاری «نیشتمان» دەرکرد» (١٢٢).

کۆمەڵەی (ژ. ک) نوێنەری دەستەی ڕووناکبیری کورد و هەڵگرانی بیروباوەڕی دایانمەزراند و لە سەرەتاوە سەرکردایەتی بەدەست ئەوانەوە بوو، بەڵام بنکەکانی وێڕای ڕووناکبیران نوێنەری جووتیارانیشی گرتەخۆ کە کۆمەڵە بایەخێکی جۆری نوێی پێدان، هەروەک لە ژمارە پێنجی گۆڤاری «نیشتمان»دا هاتووە کۆمەڵە تا هاوینی ساڵی ١٩٤٣ توانی ڕێکخستنەکانی لە هەموو لایەکی کوردستانی ئێران دابمەزرێنێت تایبەت دوای ئەوەی ژمارەیەک موڵکدار و سەرەک خێڵی لیبڕالی ڕاکێشان. سەرکردایەتی کۆمەڵە توانی قازی محەمەد، ئەو پیاوە ناودارەی کورد، قایل بکات لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٤ بچێتە ڕیزی.

قازی محەمەد سەر بەبنەماڵەیەکی ناسراوی ناوچەی موکریانە، لە بەهاری ساڵی ١٩٠٠ لە شاری مەهاباد لە دایک بووە، زانستە ئایینییەکانی لەسەر دەستی باوکی میرزا عەلی خوێندووە کە بووە قازی موکریان. قازی محەمەد هەر لە منداڵییەوە حەزی لە ئەدەب دەکرد، هۆنراوەکانی شاعیری نوێخواز حاجی قادری کۆیی کاریان تێکرد. پاش ئەوەی فێری فارسی و عارەبی بوو، بایەخێکی زۆری بەئەدەبی ڕۆژهەڵات دا. پاشانیش فێری زمانەکانی تورکی و ئینگلیزی و ڕووسی و خەریکی زانستەکانی مێژوو و جوگرافیا و بیرکاری بوو. بیروباوەڕ و خەباتی قازی فەتاحی شاعیر، کە برا بچووکی باپیری بوو، کاریان لە قازی محەمەد کرد، کە بەرهەڵستی فەرمانڕەوای قاجارییەکان و بەرگری داگیرکردنی عوسمانی و ڕووسەکانی لە کوردستانی ئێران کردبوو، لە کاتی بەرەنگاربوونەوەی هێزەکانی تەزاری شەهید ببوو هەروەک پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. یەکەمین ئەزموونی سیاسی لە ژیانی قازی محەمەد چوونە ناو ڕیزی بەرگریکەرانی

(١٢١) بە(ژ. ک) یان هەر بەتەنیا بە(کۆمەڵە) ناسراوە.

(١٢٢) دکتۆر ڕەحیمی قازی لەلاپەڕە ١٥٠-١٥١ی نامەکەی کە بۆ وەرگرتنی بڕوانامەی دکتۆرا پێشکێشی کردبوو (بڕوانە پەراوێزی ژمارە -١١٣- پەنجە بۆ ئەوە ڕادەکێشێ کە کۆمەڵەی (ژ. ک) لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٨ دامەزرا، لە ساڵانی شەڕدا چالاکی دەست پێ کردووە. وا پێدەچێ کە دانە و دامەزراندنی حزبی «ئازادیخوازی کوردستان»ی بەسەرەتای سەرهەڵدانی کۆمەڵە دانابێ.

مەهاباد بوو دژی هێزەکانی عوسمانی داگیرکەر لە ساڵی ١٩١٥ کە هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە پانزە ساڵان. هەروەها بیروباوەڕی دیموکراسیش کە بەهۆی شۆڕشی دەستووری لەبرەودابوو کاری تێکرد. هەروەک «ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی» دەڵێ: قازی محەمەد پێوەندی بەو شانە بەڵشەویکانەشەوە هەبوو کە لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان لە ڕیزی هێزەکانی تەزاری جێگیر لە ئێران کاریان دەکرد(١٢٣). قازی محەمەد لە ساڵی ١٩٢٢ دەستی بەدەرس وتنەوە کرد تا ساڵی ١٩٢٦ بەکارگێڕی زانیاری لە مەهاباد دامەزرا، کۆششی زۆری کرد بۆ کردنەوەی ژمارەیەک فێرگە، لەوانەش یەکەمین فێرگەی کچان لە ناوچەکە. لە ساڵی ١٩٣١ قازی محەمەد گوازرایەوە بۆ پایەیی قازی موکریان، تا تەواوبوونی شەڕ لەو پایەدا مایەوە.

بەهاتنە ڕیزی قازی محەمەد بنکەی کۆمەڵەی (ژ. ک) بەشێوەیەکی بەرچاو فراوان بوو، بەتایبەتیش دوای لێکەوتنی ڕەزاشا، دەستی کرد بەگەڕان بەنێو هۆزەکانی موکریان، لە کۆتایی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤١ ژمارەیەکی زۆری سەرۆکەکانی لە مەهاباد لە نیمچە کۆنگرەیەکدا کۆکردەوە کە چەند ڕۆژێکی خایاند، هەوڵێکی زۆری دا بۆ کۆکردنەوە و یەکخستنیان و بۆ ئەوەی قسەیان یەک بخات. هەر بۆ هەمان مەبەست کۆنگرەیەکی فراوانتری لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٢ بەست، ئەوجارەیان سەرۆک هۆزە لیبڕالییەکان و ڕووناکبیرە شۆڕشگێڕەکانی بەیەکەوە کۆکردەوە. ئەوەی جێی گوتنە قازی محەمەد ئەو ڕۆژانە چیرۆکێکی بەناوی «سەلاحەدین» دانا و ژمارەیەک ڕووناکبیری مەهاباد کردیانە شانۆگەری و نیشاندانی سەرکەوتنێکی گەورەی وەدەست هێنا (١٢٤).

گواستنەوەی سەرکردایەتی کۆمەڵەی (ژ. ک) بۆ قازی محەمەد، کە ناوی حزبی (بینایی) بوو، وەرامدانەوەیەکی سروشتی هاوڕێژەی هێزەکانی ناو خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێرانی ئەو ڕۆژە بوو، لەو مێژووەدا کۆمەڵە بەکردەوە چووە چالاکی ئاشکرایەوە.

(١٢٣) «ئینسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەت» بەزمانی ڕووسی، چاپی دووەم، بەرگی بیست و هەشتەم، ل٤٦٠.

(١٢٤) بڕوانە:
O. L. Vilchevski, Mukrianski Kurdi (Ethnographicheski Ochirk), “Piredneasiatski Ethnographicheski Sbornik”, T. I, Moscow, 1958. P. 220.
و. ل. ڤلیجێڤسکی، کوردەکانی موکریان، کورتەی ئەتنۆگراڤی، بەزمانی ڕووسی، لە کتێبی «لێکۆڵینەوەی ئەتنۆگراڤی وڵاتانی ئاسیای نزیک»، بەشی یەکەم، مۆسکۆ، ١٩٥٨، ل ٢٢٠.

قازی محەمەد دوو جاران سەردانی تارانی کرد، لەو سەردانانە داخوازییەکانی گەلی کوردی خستە بەردەم شا، هەروەک پاشان بەخۆی ڕایگەیاند کە ئەو داوای لێ کردووە «بایەخ بەکاروباری ڕووناکبیری و تەندروستی کورد بدات لەباتی ناردنی تۆپ و تانک لە دژیان»[١٢٥]. کۆمەڵەی (ژ.ک) لە دوادواییەکانی شەڕ بەردەوام و چالاکانە لەپێناو فراوانکردنی بنکەکانی و چەسپاندنیان و بەرزکردنەوەی هۆشیاری لە ڕیزەکانی جەماوەر کاری دەکرد و بەم جۆرە ئاسۆیەکی نوێی لەبەردەم خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران کردەوە کە ڕەنگدانەوەی ئەو بارە دیموکراسییە نوێیە بوو کە ئێران و هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی گرتبۆوە، ئەوەش هاوکاتی لەناوبردنی نازییەت و کۆتایی هاتنی شەڕی دووەمی جیهان بوو، بەتایبەتیش ئەو گۆڕانکارییە بنەڕەتییە خێرایەی کە ئازەربایجانی دراوسێ بەخۆیەوە بینی، کاریان تێ کرد[١٢٦]. هەروەها هەڵوەستی تارانیش ڕۆڵێکی گەورەی لە خێرا هاتنە پێشی قەوماوەکانی ئازەربایجان و کوردستاندا گێڕا. دوای سەرنەگرتنی سەردانەکانی قازی محەمەد بۆ تاران، کارەکان ڕێڕەوی دیکەیان گرتەبەر. لە ١٦ی ئابی ساڵی **١٩٤٥** لە مەهاباد بەیاننامەیەک بڵاوکرایەوە مۆری **٧١** کەسی بەسەرەوە بوو، هەموویان لە ئەندامانی (ژ.ک) و نوێنەری توێژە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکان بوون، دامەزراندنی (حزبی دیموکراتی کوردستان) یان لە ئێران تێیدا ڕاگەیاند، کە درێژبوونەوەی شەرعی کۆمەڵەی (ژ.ک) بوو. حزب کۆنگرەی یەکەمی خۆی لەنێوان **٢٥** تا **٢٨**ی تشرینی یەکەمی **١٩٤٥** لە مەهاباد بەست، نوێنەری هەموو لک و ڕێکخراوەکانی ئامادە بوون. کۆنگرە بەرنامە و پەیڕەوی ناوەخۆی حزبی دانا، قازی محەمەد بەسەرۆکایەتی حزب بەڕای گشتی هەڵبژێرا. بەرنامە لە چوار بەش پێک هاتبوو دابەشی سەر **٢٢** مادە[١٢٧] کرابوو کە سروشتی دیموکراسییانەی حزبیان دەنواند، ئەویش پشتی بە(هەق و داد و شارستانییەت) دەبەست (مادەی دووەم).

حزب لە بەرنامەدا دووپاتی دەکردەوە کە ئامانجی بنەڕەتی «دابینکردنی مافە نەتەوەییەکانە بۆ کوردستان لە ناو سنووری ئێران» (مادەی چوارەم) حزب «هیچ دوژمنایەتی بەرانبەر حکوومەتی ناوەندی نییە، بەڵکو داوای ئاشتی دەکات، گەلی کورد

---

(١٢٥) «کوردستان»، ژمارە دوو، شەممە **١٣**ی کانوون دووەمی **١٩٤٦**.

(١٢٦) بڕوانە بابەتی «هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران».

(١٢٧) بڕوانە: «مەرامنامەی حزبی دیموکراتی کوردستان»، مەهاباد، چاپخانەی کوردستان، سەرماوەرز **١٣٢٤** هەتاوی.

کە تا ئەو ڕۆژە دووچاری ماڵوێرانی ئیمپریالیزمی نگریس ببۆوە... داوای مافی خۆی لە خودموختاری دەکات» (مادەی شەشەم). مادەی پێنجەمی بەرنامە دەڵێت، پێویستە خەبات لەپێناو دیموکراتی و ئاشتی بکەین. حزب لە بەرنامەکەیدا بۆ یەکەمین جار لە کوردستانی ئێران، بایەخ بەهەندێ کێشەی کۆمەڵایەتی دەدا. مادەی دەیەمی بەرنامە دەڵێت، هەوڵ بدرێت لەپێناو فراوانکردنی بەکارهێنانی هۆیەکانی نوێی بەرهەمهێنان و مسۆگەرکردنی ساغکردنەوەی بەرهەمی جووتیار، پێشخستنی لادێ، سنوور بۆ کۆچکردنی جووتیاران دابنرێت. مادەی دوازدەی بەرنامە دەڵێت، حزب بەرگری «لە ژیانی چەوساوەکان و بەرژەوەندی سیاسیی و ئابووری و تەندروستیان دەکات، بەبێ گوێدانە ڕەگەز و نەتەوە و ئایین». هەروا بەرنامە لە مادەکانی دیکەیدا داوای پێویستی فراوانکردنی بنکە پیشەسازییەکان و لێدانی بەرژەوەندییەکانی ئیمپریالیزم و دانی مافی ئافرەت و پاراستنی مافی ئازەربایجانییەکان و ئەرمەن و ئاسوورییەکان دەکات.

دامەزرانی (حزبی دیموکراتی کوردستان) خاڵی وەرچەرخان بوو لە خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران، کە خەریک بوو دەچووە چوارچێوەیەکی ڕێک و دیار. لە ١١ی کانوونی دووەمی ساڵی **١٩٤٦** حزب (کوردستان)ی وەک ئۆرگانی خۆی دەرکرد کە ڕۆژەک نا ڕۆژەک دەردەچوو بەرلەوە بەمانگێک گۆڤارێکی تیۆری بەهەمان ناوەوە دەرکرد. هەروەها حزب لە بۆکان گۆڤاری (هەڵاڵە)ی دەرکرد، یەکیەتی لاوانی دیموکراتی کوردستانیش گۆڤاری (هاواری نیشتمان)ی دەرکرد. لەسەر باسی ئەو بابەتانەی کە ڕۆژنامەکانی حزب دەیاننووسی بیرێکی ڕوونمان لە ئامانجە نوێکانی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران، پاش شەڕی دووەمی جیهان بۆ دەردەکەوێت. (کوردستان) و گۆڤارەکانی (هەڵاڵە) و (هاواری نیشتمان) و ئەوانی دیکە وتاریان بەو سەرباسانە بڵاودەکردەوە: (دیموکراتی چییە)، (سۆشیالیزم چییە)، (سۆشیالیزمی زانستی)، (لە پێناوی نان)، (یەکگرتن)، (گڕی ئازادی)، (کورد بۆچی ڕاپەڕی)، (زمان و ئەدەبی کورد)، (ئیبنی خەلەکان)، (لە یادی تۆڵستۆی) و زۆر بابەتی دی.

لە دوادواییەکانی ساڵی **١٩٤٥** خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان و کورد پێی نایە هەوارێکی ناسک. لە دوازدەی کانوونی یەکەمی ساڵی **١٩٤٥** جەعفەر پێشەوەری لە تەورێز دامەزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری ئازەربایجان)ی ڕاگەیاند. لە **٢٢**ی کانوونی دووەمی **١٩٤٦** قازی محەمەدیش لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری لە مەهاباد، دامەزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری کوردستان)ی ڕاگەیاند، کە لە مێژوودا

بەناوی (کۆماری مەهاباد)[١٢٨] ناسراوە. قازی محەمەد زۆر جار دووپاتی دەکردەوە کە بزووتنەوەکەی مەبەستی جیابوونەوە نییە، بەڵکو ئامانجی کۆتایی هێنانە بەزوڵم و ستەمی سیاسەتی شۆڤینیانەی تاران بەرامبەر بەگەلی کورد و دابینکردنی خودموختاری بۆی.

حکوومەتی شا پەنای بردە بەر کردەوەی جۆراوجۆر بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەی کورد لەو قۆناغە نوێیەیدا. پێش هەموو شتێک (قوام السلطنة)ی سەرەک وەزیران ویستی تۆی ناکۆکی لەنێوان ئازەری و کورد بەشێوەیەکی فێڵبازانە بوەشێنێی. پیاوەکانی هەوڵی کڕینی هەندێ خۆفرۆش و دەست ڕۆیشتووی ناسراوی ناوچەکەیان دا.

کاتێ قازی محەمەد تێگەیشت کەوا تاران بەنیازە هێزەکانی بەبیانووی سەرپەرشتیکردنی هەڵبژاردنی داهاتوو، بنێرێتە ئازەربایجان و کوردستان، لە سەرەتای کانوونی یەکەمی ١٩٤٦ کۆبوونەوەیەکی بۆ سەرکردەکانی بزووتنەوە بەست، تێیدا بڕیاردرا نەهێڵن ئەو هێزانە بێنە ناوچەی کوردەواری. هەندێ کاری بەپەلەیان بۆ پتەوکردنی شوێنی شۆڕشگێڕان لە سەقز و بانە و سەردەشت کرد[١٢٩]. قازی محەمەد تەورێزیشی لەو بڕیارە ئاگادار کردەوە، ئەوەش وەک جێبەجێکردنی بەندەکانی ئەو ڕێککەوتننامەی لە ٢٣ی نیسانی ساڵی ١٩٤٦ لە نێوانیان مۆرکرابوو. بەڵام خیانەتی هەندێ سەرکردەی ئازەربایجانی وەک جاوید و شبوستری و محەمەد بێ ڕیا کە پێوەندییان بەتارانەوە هەبوو، وای کرد نەخشەکە سەر نەگرێت، ئەوان حکوومەتی (قوام السلطنة)یان بەدرێژی لە نیازەکانی مەهاباد ئاگادار کردەوە، هەروەها لە ڕادیۆی تەورێز بەیاننامەیەکی یەک لایەنەیان پەخش کرد، تیایدا بەناو حکوومەتی ئازەربایجان بڕیاری ڕێگەدانی هێزەکانی ئێرانیان بۆ هەر لایەک دەیانەوێت، بچن، ڕاگەیاند. قاز محەمەدیش بەبروسکە ناڕەزایی خۆی لە ١١ی کانوونی یەکەم، واتە تەنیا ڕۆژێک دوای بڵاوکردنەوەی بەیاننامەکە[١٣٠] دژی ئەو بڕیارە دەربڕی.

(١٢٨) زۆر کەس لەسەریان نووسیوە، بۆ درێژەی بڕوانە:
W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, New York Toronto, 1963, 142. PP.

(١٢٩) ئەو دانراوانەی کە باسی بزووتنەوەی کورد لە ئێران دەکەن، دەڵێن گوایە قازی محەمەد لە سەرەتاوە نەیدەویست بەرەنگاری هێزەکانی ئێران بێتەوە، ڕاست ناکەن.

(١٣٠) دکتۆر ڕەحیمی قازی، قازی محەمەد، دەسنووس، ل ٢٠٤ – ٢٠٧.

بەپشتگیری تەواوی واشنتۆن و لەندەن هێزەکانی ئێران لە چوار قۆڵەوە ڕوویان لە ئازەربایجان و و کوردستان کرد. هێزێکی پێنج هەزار کەسی ڕووی لە قەزوین و زەنجان کرد، هێزی دووەم کە لە پێنج هەزار کەس پێک هاتبوو، ڕووی لە تیکانتەپە هەوشار کرد، هێزی سێیەمیش لە دوو هەزار کەس پێک هاتبوو، ڕووی لە ڕەشت و پەهلەوەی کرد، دوا هێزیش کە دەوروبەری چواردە هەزار زەلام دەبوون ڕووی لە سەقز و بانە کرد. نیوەی زیاتری ئەو هێزانە بەپاڵپشتی (١٠٤) تۆپ و (٥٥) تانک و ژمارەیەک فڕۆکە[١٣١] ڕوویان لە ناوچە کوردەوارییەکان کرد. هێزەکانی ئێران تاوانی کوشندەیان دەرهەق بەئازەربایجانی و کوردەکان کرد[١٣٢]. هەروەک لە هەندێ سەرچاوەی ئاگاداردا هاتووە ژمارەی ئەو دیموکراتیانەی لەو ڕۆژە ناهەموارانە تیاچوون لە ١٥ هەزار کەسی تێپەڕاند[١٣٣]. ژمارەیەکی زۆرتریش گیران. پاش دادگاییەکی نهێنی و ڕواڵەتی بەرەبەیانی ٣٠ی مارتی ١٩٤٧ فەرمانی لە سێدارەدانیان بەسەر قازی محەمەد و سەدری قازی برای و ئەندامی پەرلەمانی ئێران و سەیفی قازی ئامۆزای درا. بەپێی ئەو زانیارییانەی لە گۆڤاری (ڕۆژگاری نوێ)[١٣٤]دا هاتووە، بەکرێگیراوانی واشنتۆن و لەندەن بێ هوودە هەوڵیان دا قازی محەمەد بۆ لای خۆیان ڕاکێشن، هەر لەبەر هەندێ سێ مانگ زیاتر فەرمانی جێبەجێکردنی لە سێدارەدانی خۆی و براکانی دواخرا[١٣٥].

قازی محەمەد جوامێرانە ڕووبەڕووی مردن بۆوە. پاش چەند ساڵان سەرهەنگ ئەمیر پەروێز کە ئامادەی جێبەجێکردنی خنکاندنەکەی ببوو، دەنووسێت وەدەڵێت، قازی محەمەد نەیهێشت چاوی ببەستنەوە، لە دوا قسەکانی جەختی لەسەر پێویستی بەردەوامی خەبات دەکردەوە، داوای لە براکانی کرد، کە (بڕوا بەحکوومەتی ئێران نەکەن)[١٣٦].

دوای لەناوبردنی مەهاباد سەردەمی کپی لە خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران دەستی پێ کرد، ئەویش هەروەک خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان. لە هەمان کاتدا و لە سەردەمی محەمەد ڕەزاشای دووەم شا و دواشای پەهلەوی، هیچ ئاڵوگۆڕێک بەسەر

(١٣١) هەمان سەرچاوە، ل ٢٠٧.

(١٣٢) دیسان بڕوانە؛ «هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران».

(١٣٣) الدکتور عبدالرحمن قاسملو، کردستان والاکراد، ص ٧٢.

(134) “Novaya Vermia”, Moscow, April 15, 1947.

(١٣٥) هێزەکانی ئێران لە ڕۆژی ١٧ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٦ چوونە ناو شاری مەهاباد.

(١٣٦) (ئازادی)، ٨ی نیسان ١٩٦٠.

سیاسەتی دەوڵەت بەرامبەر بەگەلانی نافارس دانەهات. هەرچەندە داهاتی نەوت زیادی کرد، بەڵام ناوچەی کوردەواری هەر بەهەژاری مایەوە، دووچاری بارێکی ڕووناکبیری و تەندروستی و کۆمەڵایەتی ناهەموار ببوو.

لە ساڵی ١٩٦٦ ڕادەی نەخوێندەواری لەنێو دانیشتووانی لادێی کرماشان گەیشتە ٨٨،٢٪ ، لە سنە ٩٢،٩٪ لە سەقز ٩٣،١٪ و لە مەهاباد ٩٤٪. هەر لەو ساڵەدا ناوچەی کوردەواری وا لە ئێران هەبوو ژمارەی دانیشتووانیان لە بیست هەزار کەس پتربوو بەبێ ئەوەی یەک پزیشکی لێ بێت، لە کاتێکدا وەک ڕێژە هەر ٤٨٠٠ کەس لە دانیشتووانی ئێران پزیشکێکی بەردەکەوت. بەپێی ئاماری ڕەسمی ساڵی ١٩٦٦ زیاتر لە ٥٠٪ی خێزانە کوردەکانی ئێران، کە ژمارەی ئەندامانی هەر یەکێکیان ٥–٦ دەبوو، لە ژوورێکدا دەژیان، لە بارێکدا کە زۆر جیاوازی لە دۆخی ئەو خێزانە کوردە ئێرانییانە نەبوو کە گەریدەی فەرەنسی (هنری بندور) لە ساڵی ١٨٨٧ وەسفیان دەکات. لێکۆڵینەوەی سادەی ئەو زانیارییانەی ئاماری ڕەسمی لە کۆتایی سەردەمی پەهلەوی بەڕوونی بۆمان دەردەخات کەوا کەم شوێن هەیە لە ئێران لە پاشکەوتن بگاتە کوردستان(١٣٧).

هەر ئەو واقیعە بەتەنیا بەسە بۆ ئەوەی پاڵ بەگەلی کوردەوە بنێ لە ئێران تاوەکو بداتە پاڵ سەنگەری دژ بەتاران، بۆ ئەوەی خەباتی (کورد) بەردەوام بێ کە دوای سەرنەکەوتنی مەهاباد لە شێوەی جۆراوجۆر خۆی نواند و هەندێکیان نوێش بوون، ئەوا دیموکراتییەکان دوای ئەوەی ڕیزەکانیان لە هەندێ ناوچەدا ڕێک خستەوە تێهەڵچوونەوە. بەڵام کاربەدەستانی ڕژێم هەوڵی کوشتنی شایان لە ڕۆژی ٤ی شوباتی ١٩٤٩ لە زانکۆی تاران بەهەل زانی بۆ ئەوەی زەبرێکی بەهێز بخێوێننە سەرجەم بزووتنەوەی نیشتمانی لە ئێران. لە کوردستاندا ژمارەیەکی زۆری دیموکراتییەکان گیران و فەرمانی گرتنی لە گۆترەیان بۆ ماوەی جۆراوجۆر بەسەردادان. بەڵام خێرا زۆر بەرپێوجێ (منطقی) وەڵام درانەوە. ئەوە بوو لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٢ پاڵێوراوی حزبی دیموکراتی کوردستان لە مەهاباد و ناوچەکانی دەوروبەری، ڕێژەی نێوان ٨٠٪ و ٩٩٪ی دەنگی دەنگدەرانی وەدەستهێنا، بەڵام تاران هەڵبژاردنەکەی هەڵوەشاندەوە، یەکێکی دیکەی لە جێگەی ئەو دانا. هەر لەو

(١٣٧) بۆ درێژەی بڕوانە:
A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 9 - 11 "Sovrimenay Iran", PP. 378 - 403.

ساڵەدا جووتیارانی ناوچەیەکی فراوانی نێوان بۆکان و مەهاباد ڕاپەڕین، هێزەکانی ئێران بەدڕندەترین شێواز سەرکوتیکردن. کاتێ بزووتنەوەی موسەدیق دەستی پێ کرد کوردەکانی ئێران زۆر بەگەرمی پشتگیرییان لێ کرد. لەو ڕا وەرگرتنەی ڕۆژی ٣ی ئابی ١٩٥٣ دەربارەی ئەو پێشنیارەی پێوەندی بەدیارکردنی دەسەڵاتەکانی شاوە هەبوو، بەڕێوەچوو، زۆربەی زۆری دەنگدەرەکان لە کوردستان بەقازانجی پێشنیارەکە دەنگیان دا. بۆ نموونە لە شاری مەهاباد لەو پێنج هەزار کەسەی بەشداری ڕا وەرگرتنەکەیان کردبوو تەنیا دوو دەنگیان لە چاکەی شا بوون(١٣٨).

پاش بەستنی پەیمانی بەغدا ڕێڕەوی نادیموکراتیانەی حکوومەتی شا زیاتر پەرەی سەند و بووە هۆی لەدایکبوونی کاردانەوەیەکی بەهێز لەنێو نیشتمانپەروەرانی ئێران. کوردستانی ئێران یەکەم ڕاپەڕینی چەکدارانەی دژی پەیمانی ناوبراو بەخۆیەوە بینی. هۆزی جوانڕۆی دانیشتووی ناوچەی باکووری کرماشان، کە لە ساڵی ١٩٥٠ داوای خودموختارییان بۆ گەلی کورد لە ئێران کردبوو(١٣٩)، لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٦ لە دژی تاران ڕاپەڕین و دروشمیان دژی پەیمانی بەغدا بەرزکردەوە، هەندێ هۆزی دەوروبەریش لایەنگری ڕاپەڕینەکەیان کرد. لە چواری شوباتەوە هێزەکانی ئێران هێرشێکی بەربڵاویان کردە سەر ناوچەکە، ژمارەیەکی زۆری گوندەکانیان کاول کرد. بەسەدان جوانڕۆییان کوشت و گرت و بریندار کرد، بەهەزاران منداڵ و ئافرەت و پیریان ئاوارە کرد(١٤٠)، تەنانەت سەرنجی ڕۆژنامەکانی جیهانیشی ڕاکێشا. لە ژمارەی ڕۆژی ٢٧ی شوباتی ١٩٥٦ (لۆمۆند)ی فەرەنسی باسی ڕاپەڕینی جوانڕۆی دژ بەپەیمانی بەغدا و بەکاربردنی تۆپ لەلایەن هێزەکانی ئێران بۆ سەرکوتکردنیان دەکات.

هەر لەو ماوەیەدا ڕێبازێکی نوێ لە سیاسەتی ئێران بەرانبەر کێشەی کورد سەری هەڵدا، ئەویش هەوڵدان بۆ پووچەڵکردنەوە و کەمکردنەوەی ڕەنگدانەوەی ناوخۆیی، دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ ئەو کاردانەوەیە ئاوا دەستنیشان دەکات کە لە سەروبەندی

(١٣٨) بۆ درێژەی بڕوانە: A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 24-25.

(١٣٩) بڕوانە: "Moyen-Orient", Paris October-November 1950.

(١٤٠) بۆ درێژەی ڕاپەڕینەکە و سەرکوتکردنی و هەڵوەستی حکوومەتی نوری سەعید لێی بڕوانە «انتفاضة العراق الاخیرة»، بلا، ل ٢٧؛
A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 25-26. p. Vanlly, Aspects de la Question Nationale Kurde en Iran, Paris, 1959, PP. 21 - 22.

شۆڕشی چواردەی گەلاوێژی ساڵی **١٩٥٨**ی عێراق بەدامەزراندنی ئێستگەی کوردی لە قاهیرە سەرەتای ئەو ڕووکارە، لەو بارەیەوە پێشەوای کوردی ئێران دەڵێت:

«حکوومەتی ئێران ترسێکی وای لێ نیشت کە وای لێ کرد هەندێ کاری وا بکات کە پێشتر نەکراون، حکوومەت گەشتێکی پروپاگەندەی لەسەرتاپای کوردستان کرد، بەدوایدا حەوت ملیۆن دۆلاری بۆ ئاوەدانکردنەوەی ناوچەکە تەرخان کرد، چالاکی پروپاگەندەی ڕەسمی توندتر بوو، حەوت شەپۆلی ئێزگەی بەزمانی کوردی تەرخان کرد»[١٤١].

سیاسەتی نوێ نەیدەتوانی کار لە واقیعی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران بکات، کە هێشتا هۆ ڕەسەنە خەفەبووەکانی هەرمابوون و وەک پێشووش کاری خۆیان دەکرد و بوونە هۆی تەقینەوەی ڕاپەڕینێکی دیکە لە زستانی ساڵی **١٩٦٧**. کاربەدەستانی تاران دوای تێپەڕبوونی هەژدە مانگ بەسەر هەڵگیرسانی ئینجا توانییان لەناوی ببەن. بەلەناوبردنی ڕاپەڕینەکە، کوردستانی ئێران وەک جاران لە دۆخێکی ڕاستەقینەی گوڕی شۆڕشگێڕانە دەژیا. ئا بەو جۆرە خەباتی ڕزگاریخوازی کورد ڕۆڵێکی کەمی نەگێڕا لە شلۆقکردنی بناغەی ڕژێمی پەهلەوی، هەر وەک پێشان و ئێستاش لکێکی بنەڕەتییە لە ڕێڕەوی بزووتنەوەی نیشتمانی گەلانی نافارس لە ئێراندا.

---

(١٤١) الدکتور عبدالرحمن قاسملو، کردستان والاکراد، ص ٢٤٠ – ٢٤١.

بەشی دووەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی

خەباتی ڕزگایخوازی ئازەربایجانی

بەشی دووەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگایخوازی ئازەربایجانی

ئازەربایجان دەکەوێتە بەشی باشووری ڕۆژهەلاتی ئەو مەلبەندەی بەپشتی قەفقاس ناسراوە، ئەم ولاتانە دەوریان داوە، لە باکوور داغستان، لە باکووری ڕۆژئاوا جۆرجیا، لە باشووری ڕۆژئاوا ئەرمینیا و تورکیا، لە باشووریش کوردستان. هەروا بەشێکی بنەڕەتیش لە لێوارەکانی باشوور و ڕۆژئاوای قەزوین پێک دێنێت کە بەگەورەترین دەریای داخراوی جیهان دەژمێرێت[١٤٢].

ڕووبەری ئازەربایجان بەدەوروبەری ١٨٦ هەزار کم٢ دەخەمڵێنت، نزیکەی هەشتا و حەوت هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەی دەکەوێتە ناو یەکێتی سۆڤیەت[١٤٣]، ئەوی دیکەی دەکەوێتە ناو ئێران و بەشەکانی باکووری ڕۆژئاوای پێک دێنێت. ژمارەی ئازەربایجانییەکان ئێستا لە یەکیەتی سۆڤیەت لە چوار ملیۆن[١٤٤] و لە ئێرانیش لە شەش ملیۆن تێدەپەڕێت.

ئازەربایجانییەکان بەدانیشتووانی ڕەسەنی ئەو ناوچەیەی پێشان بەئەترۆپاتینا[١٤٥] و ئەلبانیای قەفقاسیا[١٤٦] دەناسرا، دەژمێردرێن. لە ماوەی مێژوویی دوور و درێژی نێوان هەزارەی یەکەمی پێش زایین و هەزارەی یەکەمی پاش زایین تێکەڵ بەگرووپە بەرەچەڵەک ئێرانی و تورکەکان بووین. لەنێوانی هەردوو سەدەی یازدەمین و سێزدەمین زمانی ئازەری یەکگرتوو، لە ئەنجامی هاتنی شەپۆلی هۆزە تورک زمانەکان بۆ ئازەربایجان[١٤٧] دروست بوو، کە زمانەکەیان گۆکردن و پێکهاتنی لە زمانەکانی دیکەی باوی ئەوێ ئاسانتر بوو،

---

(١٤٢) درێژی لێوارەکانی دەریای قەزوین نزیکەی ٧ هەزار کم من دەبێت، زیاتر لە ٦ هەزار کیلۆمەتری دەکەوێتە ناو یەکیەتی سۆڤیەت، لە هەزاریش کەمتری دەکەوێتە ناو ئێران.

(١٤٣) ئەو بەشەی ئازەربایجان یەکێک لە کۆمارەکانی یەکیەتی سۆڤیەت پێک دێنێ.

(١٤٤) ساڵی ١٩٦٥ ژمارەیان گەیشتە ٣ ملیۆن و ٦٠٠ هەزار کەس.

(١٤٥) ئەترۆپاتین – ئەترۆپاتینا (Atropatene) ناوێکی گریکی کۆنە، بەباشووری ئازەربایجانیان دەگوت، لە ئەسڵدا واتەی ئەخمینییەکان دەگەیەنێت.

(١٤٦) ئەلبانیای قەفقاسیا یەکێک لە دەوڵەتە کۆنەکانە کە لە ڕۆژهەلاتی پشت قەفقاس دامەزرا.

(١٤٧) تایبەت شەپۆلەکانی سەلجوقی.

جۆرە کارتێکردنێکی سروشتیش لەنێوانیاندا ڕوویدا.

لەسەر ئەو بنچینەیە ئازەربایجان شوێنێکی دیاری لە ڕۆژهەلاتی دێرین پەیدا کرد. هەروەک لە پێدەشت و دۆڵەکانیشدا شوێنەواری ژیاری ڕۆژگاری پێش زایینی تێدا هەن. لە سەرەتای سەدەی پێنجەمدا ئازەربایجانییەکان (ئەلفبای)، تایبەتی خۆیان کە لە (٥٢) پیت[١٤٨] پێک دەهات بەکاردەهێنا. هەر لەو بەینەدا ئازەربایجانی خاوەن توانای فراوان لە گەشەستاندنێکی ئابووری بەرچاو دەژیا، شاری وای لێ پەیدابوون کە بەپێی پێوانەی ئەو ڕۆژە سەنگایی ژیاری و ئابووری خۆیان هەبوو، وەک شابران و شەماخا و کەبالا و شەمخور و شکی و بردە و گەنجە و تەورێز و هەندێکی دیکە لەو شارانەی کە بوونە مەڵبەندی گرنگی ئیسلامەتی، دوای ئەوەی ئایینی نوێ لە سەدەی حەوتەمی زایینیدا لە ئازەربایجان بڵاوبۆوە. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەم و لە نیوەی یەکەمی سەدەی دەیەمدا میرنشینی نیمچە سەربەخۆ لە ئازەربایجان پەیدا بوون، وەک هەردوو میرنشینی ناسراوی سالاری و شەدادی[١٤٩] و هەندێکی دی لەو میرنشینانەی کە شارەکانی ئازەربایجان پێشکەوتنیان لەژێر سایەیاندا بەخۆوە دیت. تەنانەت ژمارەی دانیشتووانی هەندێکیان (بەوێنە تەورێز و ئەردەبیل و باکۆ) گەیشتە دەیان هەزار کەس.

هەر لە چاخە کۆنەکانەوە دەستە و تاقمی جیاجیا چاوی تەماعکارانەیان بڕیە ئازەربایجانی دەوڵەمەند. لە سەرەتای سەدەی سێیەمدا ساسانییەکان دەستیان بەسەردا گرت. لە سەدەی چوارەمدا خاکی ئازەربایجان بووە یەکێ لە شەرگەکانی نێوان ساسانی و ڕۆمانەکان. هەر لەو کاتیشەوە ئازەربایجانییەکان دەست لە چۆکان لەبەردەم چەوسێنەرەکانیاندا، دانەنیشتن، بەڵکو گەلەجاران دزی ساسانییەکان لە ساڵانی ٤٥٠-٤٥١ و ٤٥٧ و ٤٨١-٤٨٤ و ٥٧١-٥٧٢ ڕاپەڕیون.

لە ناوەڕاستی سەدەی یازەمیندا ئازەربایجان کەوتە بەر شاڵاوی سەلجوقییەکان، پاشانیش لە چلەکانی سەدەی سێزدە وەبەر شاڵاوی مەغۆلەکان و پاشان بەبەشێک لە

---

(١٤٨) بۆ ئامادەکردنی بەشی یەکەمی ئەو باسە دانەر کەڵکی زۆری لەو چوار بەرگانەی کە ئەکادیمیای زانیاری ئازەربایجان بەناوونیشانی (مێژووی ئازەربایجان) بەزمانی ڕووسی لە ١٩٥٨-١٩٦٣ دەری کردووە بەتایبەتیش بەرگی یەکەم و دووەم (Istoria Azerbajana, Baku) وەرگرتووە.

(١٤٩) دەربارەی بڕوانە:

C. E. Bosuorth, The Islamic Dynasties-A. Chronological and Genealiogical Handbook, Edinburgh, 1967, NN. 35, 37.

دەوڵەتی مەغۆلی مایەوە تا حەفتاکانی سەدەی چواردەمین. دوایی بووە پارچەیەک لە هەردوو دەوڵەتی ناسراوی قەرەقۆینلۆ و ئاق قۆینلۆ.

دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی لەسەر خاکی ئازەربایجان لە سەرەتای سەدەی شازدەمین، دەورێکی گرنگی لە مێژووی ئەو وڵاتەدا گێڕا. دامەزرێنی دەوڵەتی سەفەوی شا ئیسماعیل (١٥٠٢–١٥٢٤) دەستی بەسەر بەشی زۆری ئازەربایجاندا گرت کە بووە مەڵبەندی فەرمانڕەوایی ئەو دەوڵەتە تازەیەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

سەفەوییەکان لە ماوەیەکی کورتدا توانییان ئەوەی لە ئازەربایجان مابۆوە بیخەنە سەر دەوڵەتەکەیان و شاری تەورێزیشیان کردە پایتەخت و زمانی ئازەربایجانیشیان کردە زمانی ڕەسمی کۆشک و سوپا و دامودەزگاکانی کارگێڕی و تەنانەت بۆ نامە گۆڕینەوەی ڕەسمیش لەگەڵ دەوڵەتە بێگانەکان. ئازەربایجانییەکان دەستیان بەسەر زۆربەی دامودەزگاکانی دەوڵەتی سەفەوی داگرت. لە ناوەڕاستی سەدەی شازدەمین لە سەرجەم میرەکانی دەوڵەت کە بەتەنیا ٧٤ میر بوون ٦٩ یان ئازەربایجانی بوون، هەروەها ڕێژەیەکی بەرزیشیان لەناو سوپای سەفەوی بەئەفسەر و سەربازەوە پێک دەهێنا. بۆیە بەڕای هەندێ لە مێژوونووسان مۆرکی نەتەوەیی دەوڵەتی سەفەوی لە هەواری بەراییدا، لێوردبوونەوەی پێ دەوێ. پسپۆڕی ناسراوی لێکۆڵینەوەکانی ئێران پرۆفیسۆر م. س. ن. ئیڤانۆڤ لەو بارەیەوە دەڵێت: «ئەگەرچی سەردەمی سەفەوییەکان لە مێژووی ئێران، لە سنوورێکی زۆر تەسک نەبێ لێی نەکۆڵراوەتەوە، بەڵام دەکرێت بڵێین سەرەتا ئەو دەوڵەتە هەرگیز دەوڵەتێکی ئێرانی نەبوو بەمانای نەتەوایەتی»[١٥٠] بەڵام ئەم باری نەتەوەییەی دەوڵەتی سەفەوی ئاوا درێژەی نەکێشا. لە سەردەمی شا عەباسی یەکەمدا، کە بۆ ماوەی ٤٢ ساڵی (لە ١٥٨٧ تا ١٦٢٩) فەرمانڕەوای ئێرانی کرد، ئازەربایجانییەکان سەنگی پێشوویان لە دەوڵەتی سەفەوی لە دەست دا، شای تەمەعکار سەرکردە ئازەربایجانییەکانی لە سوپا و پێشەواکانیانی لە کۆشک دوورخستەوە. لە ساڵی ١٥٩٨ پایتەختی وڵاتەکەی لە قەزوین گواستەوە ئەسفەهان کە کەوتۆتە ناوەندی مەڵبەندی فارسەوە[١٥١]. بەخێرایش لەو سەردەمەوە گەورە پیاوانی فارس جێی ئازەرییەکانیان گرتەوە و بەو جۆرە ئازەربایجان بووە هەرێمێکی ئاسایی لەناو ئێراندا. شان بەشانی ئەوە باری ئابووری ئازەربایجان

(150) M. S. Ivanov, Ochirk…, PP. 61 - 62.

(151) “Vsemirnaya Istoria”, Vol. IV, Moscow, 1958, P. 561.

شپرزە بوو، گرفتەکانی بەهۆی ململانێی خوێناوی سەفەوی و عوسمانییەوە لەپێناو دەستگرتن بەسەر ناوچەکەدا، لە پێشەوەشیان ئازەربایجان، ئاڵۆزتر بوون. هەروەها سەفەوییەکان لە سەردەمی شا عەباسی یەکەمدا سیاسەتی نگریسی کۆچ پێکردنیان دەرهەق بەڕەگەزە نافارسەکان دەست پێ کرد.

لە سۆنگەی ئەم هۆیانەوە بایەخی خەباتکردن دژی فەرمانڕەوا سەفەوییە چەوسێنەرەکان هاتەپێشەوە، دەکرێ سەرەتای ئەو خەباتە لە سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی دەستنیشان بکەین کە ساڵی ١٥٠٩ هێرشێکی توندی کردە سەر دانیشتووانی شابران و شێروان و دەربەند، گەرچی کەم تواناش بوون بەڵام بەرهەڵستیان کرد، بەتایبەتی خەڵکی دەربەند. هێزەکانی شا پێیان نەکرا دەست بەسەر شارەکەیاندا بگرن تا دوازدە کونیان لەبن دیواری قەڵاکەی نەکرد[١٥٢]. لەسەردەمی شا تەهماسبی یەکەمیشدا (١٥٢٤–١٥٧٦)، کە سەرچاوەکان وەک مرۆڤێکی قرچۆک و ڕەزیل و بێزراو[١٥٣] وەسفی دەکەن،

ڕاپەڕینێکی فراوان لە شاری تەورێز و ناوچەکانی دەوروبەری تەقییەوە، زۆرانبازەکانی (المصارعون) شار ڕۆڵێکی سەرکردەیی دیاریان گێڕا. بەهاری ساڵی ١٥٧١ خەڵکی تەورێز پەنایان بردە بەر چەک و کاربەدەستە سەفەوییە گەورەکانیان شار بەدەرکردن. لە ماوەی نزیکەی دوو ساڵاندا شۆڕشگێڕان دەستیان بەسەر تەورێز و دەوروبەری داگرت، هێزەکانی شاش تا ساڵی ١٥٧٣ پێیان نەکرا وەری بگرنەوە. دوای ئەوەی شا دەستی بەسەر تەورێز و دەوروبەری دا گرتەوە پتر لە ١٦٠ نیشتمانپەروەری ئەو شارەی لە سێدارە دا و فەرمانی دا لاشەکانیان لەسەر شەقامەکان و لەبەردەم دەروازەی مزگەوتەکاندا هەڵواسرێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەش شا ناچاربوو بۆ هێورکردنەوەیان خەڵکی تەورێز لە دانی (باجی دیوان) بیان بەخشێ[١٥٤].

لە هەشتاکان و نەوەدەکانی سەدەی شازدەمین چەند ڕاپەڕینی دیکەی وەک ڕاپەڕینی تەورێز لە شێروان و تالش تەقینەوە، شۆڕشگێڕانی تالش توانییان تا نزیک ئەردەبیل ئازاد بکەن، بەڵام لەوێ لەبەردەم هێزەکانی شادا، کە بەژمارە و چەک لەوان بەهێزتر بوون، شکان. لەو ڕۆژەوە و بەدرێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەمین هەر دوو ناوچەی

(152) “Istoria Azerbaijana” T.I, Baku, 1958, P. 26.

(153) M. S. Ivanov, Ochirk…, P. 62.

(154) “Vsemirnaya Istoria”, Vol. IV, P. 560; “Istoria Azerbaijana”, T. I, P. 250.

شێروان و تالش، بوونە دوو بنکەی بنەڕەتی بەرهەڵستیکردنی دەسەڵاتی سەفەوی. ئەو دوو مەڵبەندە و ناوچەکانی دەوروبەریان، زنجیرەیەک ڕاپەڕینیان لە ساڵانی ١٦١٤ و ١٦١٥ و ١٦٢٩ و ساڵانی دیکەدا بەخۆوە بینی. تەنانەت شا عەباسی یەکەم ناچار بوو بەخۆی بەسەرۆکایەتی هێزێکی گەورە بچێتە ئازەربایجان بۆ دامرکاندنەوەی بزووتنەوە نەیارە یەک لەدوا یەکەکان. هەموو جارێکیش هێزەکانی ئێران پەنایان دەبردە بەر سەختترین شێوازی سەرکوتکردن لە دژی دانیشتووانی ناوچەکە. کاتێک ساڵی ١٦٢٩ پتر لە ٣٠ هەزار جووتیاری تالشی دژی دەرەبەگە فارسەکان ڕاپەڕین، هێزێکی گەورەی میری بۆ لەناوبردنی ڕاپەڕینەکەیان زیاتر لە حەفت هەزار تالشی کوشت(١٥٥). لە ساڵی ١٦٧١ و بەدرێژایی چەندین ساڵ، قەرەباغی دراوسێی خەباتێکی چەکدارانەی دژی شا و خائینەکانی ناوخۆی لایەنگرانی بەخۆوەبینی. بەدانپیانانی پسپۆڕەکان ڕاپەڕینە یەک لەدوا یەکەکانی ئازەربایجانییەکان دەورێکی دیاریان لە لاوازکردن و ڕووخاندنی دەوڵەتی سەفەوی گێڕا و کردییە نێچیرێکی ئاسان لەبەردەم ئەفغانییەکاندا و توانییان ساڵی ١٧٢٢ لەناویبەرن.

نە لە ساڵانی کەس بەکەس و پشێوی ئەفغان و، نە لە سەردەمی نادر شای ئەفشاری بەدەسەڵات (١٧٣٦-١٧٤٧) هیچ گۆڕانێک بەسەر دۆخی ئازەربایجانییەکاندا نەهات، بەڵکو بەپێچەوانەوە، کاروبار لە ئازەربایجان تا ئەندازەیەکی ڕوون لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی ئەفشارییەکان لە ئێران شپرزەتر بوو. بەقسەی ئەوانەی بەچاوی خۆیان بینویانە فرۆشگاکان بەبێ کەلوپەل مابوونەوە، ڕەزا قولی خانی کوڕی نادر شاش پارەیەکی یەکجار زۆری لە خەڵکەکە خڕ کردەوە، خۆی لە ملیۆنێک و نیو قڕانی زیو دەدا(١٥٦)، کە تەنانەت بەلای باوکیشیەوە، کە بەزەیی بەکەسدا نەدەهاتەوە، کارێکی زۆر سەیر بوو. فشاری باجدان بەسەر خەڵکەکەوە بەهۆی جەنگە یەک لەدوا یەکەکانی شای ئەفشارییەوە بووە هۆی سەرهەڵدانی تەنگ و چەڵەمەیەکی ئابووری سەخت لە ناوچەکەدا. بەپێی بەڵگەنامەیەکی ئەو سەردەمە نرخی پێداویستییەکانی ژیان بەشێوەیەکی خەیاڵی لە ئازەربایجان بەرز بۆتەوە. لە ساڵی ١٧٣٧ برسییەتی بووە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی گرانەتا لە زۆربەی ناوچەکانی ئازەربایجان. سەرەڕای ئەمانەش ئەفشارییەکان سیاسەتی

(155) “Istoria Azerbaijana”, T. I. PP. 250, 275 - 276.

(١٥٦) پارەیەکی زیوە، کێشی لەنێوان (٤,٥-٥) گرام بوو.

کۆچ پێکردنیان دەرهەق بەئازەربایجانییەکان ئەنجام دا، بەدەیان هەزارانیان لێ ڕاگوێزتن بۆ ناوچە جیاجیاکانی ئێران. بۆیە مێژوونووسان، چلەکانی سەدەی هەژدەمین بەدژوارترین سەردەمی مێژووی ئازەربایجان دادەنێن(١٥٧).

بەحوکمی هەموو ئەو شتانە زۆر سروشتی بوو کە خەباتی ئازەربایجانییەکان دوای نەمانی سەفەوییەکان شەقڵێکی فراوانتر لە پێشوو بگرێتەبەر، بەبێ گوێدانە زەبر و زەنگ و دڵڕەقی بێ ئەندازەی نادر شا(١٥٨). ڕەنگە ئەوەندە بەس بێ لەو بارەیەوە پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین کە هەر چەند نادر شا خەریکی شەڕ و شۆڕ و پەلامارەکانی بوو، کە گەیاندنییە ناو جەرگەی هیند، بەڵام ناچاربوو بەخۆی ڕابەری چوار هێرش بکات بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکانی خەڵکی ئازەربایجان، بێ ئەوەی ئەنجامێکی دیار بەدەست بێنێ(١٥٩). محەمەد کازمی مێژوونووسی تایبەتی نادر شا، پەنجە بۆ تینی بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی ئازەربایجان ڕادەکێشێت لە سەردەمی ئەفشاریدا، کە هەندێ لە ڕاپۆرتە دیپلۆماسییە تایبەتییەکانیش دووپاتی دەکەنەوە(١٦٠).

گرنگترین ئەو ڕاپەڕینانەی لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی نادر شا لە ئازەربایجان تەقینەوە ڕاپەڕینی ئاستەر بوو حوزەیرانی ١٧٣٤، ساڵی داهاتووش ڕاپەڕینێکی دیکەی بەهێز لە ناوچەکانی دەوروبەری بەدواداهات. نادر شا خۆی ڕابەری دوو هێرشی گەورەی کرد و نەیتوانی بەسەریاندا زاڵ بێت. ساڵی ١٧٣٨ دانیشتووانی قەرەباغ و شەکی و شێروان و شوێنەکانی دیکەی ڕاپەڕین. نادر شا هێزیکی گەورەی بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم خانی برای لە دژیان نارد، کە لەو شەڕە گەورەیەی لەنێوان هەردوو لا، لە ڕۆژی ٢٦ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ قەوما، کوژرا. لەبەر ئەوەی نادر شا هەینێکە خەریکی هێرش بردنە سەر هیند بوو، نەیتوانی هێزی دیکە بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان تەرخان بکات، هەتا شوباتی ١٧٤١ سوپایەکی زۆر گەورەی پێک هاتوو لە ١٠٠ هەزار زەلام ئاژوا بەئامانجی لەناوبردنی هەموو بنکەیەکی بەرهەڵستکاران لە ئازەربایجان و داغستان. بەڵام لەگەڵ ئەوەش دوو ساڵی نەبرد کاتێک خەڵکی شێروان و ئەردەبیل و ناوچەکانی

(157)"Istoria Azerbaijana”, T. I, PP. 321 - 343.

(١٥٨) زۆربەی ئەو گەلانەی نێوان قەفقاس و دیجلە و سەند دووچاری دڵڕەقی و ئازار و ئەشکەنجەی نادر شا بوونەوە.

(159) “Istoria Azerbaijana”, T. I., P. 332.

(160) Vesmirnaya Istoria”, Vol. IV, PP. 245 - 246.

دی، یاخیبوونی خۆیان دژی نادر شا ڕاگەیاند، شۆڕشگێڕان هێزەکانی شایان بەزاند و حەیدەرخانی سەرکردەشیان کوشت. لەبەر ئەوەی ئەو ناوچەیەی نێوان ئاق سو و دەربەند کەوتە دەست شۆڕشگێڕان، شا سوپایەکی گەورەتری نارد بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەکەیان. بەفەرمانی نادر شا سەربازەکان پەنایان بردە بەر شێوازی یەکجار دڕندانە لە دژی ئازەربایجانییەکان. بەتەنیا لە دەربەند کێشی ئەو چاوانەی دەرهێنران گەیییە ١٤ مەن (نزیکەی ٤٠ کیلۆگرام)، هەروا ئەوانەی لە شێروان کوژران خۆی دەدا لە ١٥ هەزار کەس، لەگەڵ ئەوەش بەرگری ئازەربایجان بەردەوام بوو، نادر شا بەر لەوەی بکوژرێت، ناچار بوو بەخۆی سەرکردایەتی هێرشی چوارەم و دواهێرش دژی خەڵکەکەی بکات بێ ئەوەی دوا ئامانجی بەدەست بێنێت(١٦١).

دوای کوژرانی نادر شا بەپیلانێک شەوی ٩ی شوباتی ساڵی ١٧٤٧، سەر لە نوێ لاوازی کەوتەوە ناو پایگاکانی دەوڵەتی ئێران. دەسەڵاتی ناوەندی وەک نەبووی لێهات. لە ئازەربایجان ژمارەیەکی زۆر میرنشین (خانەنشین)ی نیمچە سەربەخۆی وەک قەرەباغ و شەکی و شێروان و گەنجە و باکۆ و کوبا و دەربەند و تەوریز و ئەردەبیل و مەراغە و قەرەداغ و زۆر میرنشینی دی پەیدابوون، کە بەکردەوە ملیان بۆ شای ئێران نەدا، بەتەنیا لە سەردەمی کەریم خانی زەند نەبێت کە لە ساڵی ١٧٥٠ وە تا کۆچی دوایی لە ساڵی ١٧٧٩دا بووە تاکە فەرمانڕەوای ئێران. بەڵام لە ڕۆژگاری قاجارییەکاندا دیسان کار لە کار ترازاوە. ئاغا محەمەد خانی دامەزرێنەری دەوڵەتی قاجاری ساڵی ١٧٨١ هێرشی کردە سەر ئازەربایجان و توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ژمارەیەک لە خانەنشینەکانی ئازەربایجانی باشووردا بسەپێنێ، بەدوو ساڵی تریش ئەستەرئاوا و مازەندەران و گەیلانیشی داگیر کرد(١٦٢).

دوای ئەوەی ئاغا محەمەد خانی قاجاری توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر باشووری ئازەربایجاندا بسەپێنێت، نۆرە هاتە سەر ناوچەکانی باکوور و یەک لە دوای یەک دەستی بەسەرداگرتن، کە خراپ بەسەر هەردوو لایاندا شکایەوە، لەبەر ئەوەی ئیبراهیم خانی

(161) Ibid, Vol, V, PP. 246 - 247; "Istoria Azerbaijana"., T. I. PP. 324 - 329, 332.

(١٦٢) ئاغا محەمەد خانی قاجاری تا کۆتایی ساڵی ١٧٩٤ توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر گشت مەڵبەندەکانی ئێران بسەپێنێت.

میری قەرەباغ قایل نەبوو کوڕەکەی بەبارمتە بنێرتە تاران، بۆیە ئاغا محەمەدخان هێزێکی (٨) هەزار کەسی نارد بۆ لەناوبردنی میرنشینەکەی. قەرەباغییەکان بەهاریکاری جۆرجییەکانی(*) دراوسێیان هێزەکەی ئێرانیان لە شەڕێکدا کە لە نزیک قەڵای عەسکەران قەوما شکاند. هاوینی ساڵی ١٧٨٥ سوپایەکی گەورەی قاجاری(١٦٣) ڕووی کردە قەرەباغ، گەمارۆ قەڵای شووشی دا کە ژمارەی بەرگریکەرانی گەیشتبووە ١٥ هەزار کەس. پاش بۆردوومانێکی سێ ڕۆژە بەتۆپ، گەمارۆی ٣٣ ڕۆژەی شووش سەری نەگرت. داگیرکەران هەموو شێوەیەکی دزی و تالان و دڵڕەقییان لەگەڵ دانیشتووانی ناوچە بێوەییەکانی بەکارهێنا(١٦٤).

لە ڕۆژگاری قاجارییەکاندا، چارەنووسی ئازەربایجان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەشەڕەکانی ئێران و ڕووسیا و ئاکامەکانییەوە بەندبوو(١٦٥). ئەو ڕۆژانە بێزاری ئازەربایجان بەوێنەی جۆراوجۆر خۆی دەنواند، لە هەمووشیان گرنگتر هاوکاریکردنی ژمارەیەکی زۆری ڕۆڵەکانی ئازەربایجان بوو لەگەڵ ڕووسەکان لە دژی ئێرانییەکان لە هەڵوەست و شوێنە حاستەمەکان، کە بەدرێژی ڕواڵەتەکانیمان لە بابەتێکی پێشتردا نیشان دا.(**)

وا ئەو ڕاستیانەی خوارەوەش دەخەینە سەر ئەوەی لەوێدا باسکراوە، کە لێرەدا مەغزای خۆی هەیە، کە ئێمە لێرە دەمانەوێ لایەکانی ڕوون بکەینەوە. لەنێوان ساڵانی ١٧٩٧ و ١٧٩٩ زۆر نێراو لە هەردوو میرنشینی قەرەباغ و کوبا سەردانی ڕووسیایان کرد بۆ ئەوەی داوای پارێزگاری (الحماية) بکەن. لە سەرەتای شەڕی ١٨٠٤-١٨١٣ی نێوان ڕووسیا و ئێران، ئیبراهیم خەلیل خانی میری قەرەباغ داوای یارمەتی لە ڕووسەکان کرد بۆ بەرپەرچدانەوەی ئێرانییەکان. کە مەترسی ئێران زیاتر لە لە میرنشینەکەی نزیک بۆوە لە ١٤ی ئەیاری ١٨٠٥ ڕێککەوتننامەیەکی لەگەڵ سەرکردەی ئەو هێزە ڕووسیانەی لەودیو قەفقاس کاریان دەکرد مۆر کرد. بەپێی بەندەکانی میرنشینەکەی خستە ژێر پارێزگاری

(*) ناویان بەگورجیش دێت. وەرگێڕ.

(١٦٣) سوپای ئاغا محەمەد بەپێی هەندێ سەرچاوە لە ٨٥ هەزار زەلام پێکهاتبوو.

(164) "Istoria Azerbaijana"., T. I. PP. 334 - 343, 372 - 376.

(١٦٥) بۆ درێژەی دەربارەیان بڕوانە بابەتی «من تاريخ الحروب الايرانية الروسية. صفحة من العلاقات الدولية في الشرق الاوسط قبل ظهور الامبريالية» لە ئەسڵی کتێبەکە بەعارەبی.

(**) بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو. وەرگێڕ.

ڕووسیا. هەر ئەویّ دەمیّ خانشینی شەکی دراوسێیشی هەمان هەنگاوی هەڵێنا[١٦٦].

کار هەر بەو نزیکبوونەوە بەرچاوەی نێوان لایەنە ئازەربایجانە موسوڵمانەکان و ڕووسیای عیسایییەوە نەوەستا، بەڵکو لەوەش تێپەڕی و کار گەیشتە ئەوەی سەرلەنوێ ئازەربایجانییەکان تاو بدەنەوە چەک لە دژی ئێرانییە چەوسێنەرەکان. جێی خۆیەتی لێرە پەنجە، لەو بارەیەوە، بۆ ئەوە ڕابکێشین کە مێژوونووسی کۆشکی قاجاری میرزا فەیزوڵڵا دان بەو بەرگرییە خۆڕاگرییەی خەڵکی ئازەربایجان لەبەردەم هێزەکانی ئێران بنێت، لە شەڕی سالانی ١٨٠٤-١٨١٣دا، ئەو ڕاستییەی کە بەڵگەنامە تایبەتییەکانی ڕووسیاش ئاماژەیان بۆ کردووە لە کاتی شەڕی ١٨٢٦-١٨٢٨، ئازەربایجانییەکان دەستەی تایبەتییان بۆ لێدانی سوپای ئێران دروست کرد. کاتێ عەباس میرزای جێنشین (ولی العهد) ناچار بوو لە پایتەختی تەورێز بکشێتەوە، خەڵکی شار ئەو سەربازانەیان چەک کردن کە بەجێ مابوون، پاشان پێشوازی سوپای ڕووسییان کرد کە لە دوا ڕۆژەکانی شەڕەکە هاتنە ناو تەورێز[١٦٧].

لە سۆنگەی شەڕەکانی ١٨٠٤-١٨١٣ و ١٨٢٦-١٨٢٨ وە ئازەربایجان بۆ نزیکەی دوو بەشی یەکسان کەرت بوو، بەشێکیان لەناو ئێراندا مایەوە و هەر لەو وەختەوە بەئازەربایجانی ئێران ناسراو، کەوتە بەر سیاسەتی شۆڤینیانەی فەرمانڕەوایانی ئێران. ئەو واقیعە بووە بزوێنی بنەڕەتی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان، خستیە سەر ئەو بارەی کە شوێنێکی دیار لە مێژووی ئێرانی نوێ و هاوچەرخ داگیر بکات. ئەو وڵاتە قەوماوێکی سیاسی گەورەی بەخۆیەوە نەدیتووە ئەگەر ئازەربایجانییەکان دەورێکی گەورەیان تێدا نەبووبێت[١٦٨].

کۆمەڵێک هۆی کارلێککەری نێوان خۆیان لە دەیەکانی دوایی سەدەی نۆزدەمین، وایان لە ئازەربایجانییەکان کرد بینە نوکی ڕم لە بزووتنەوەی نیشتمانیی ناو ئێران. سیاسەتی فەرمانڕەوا شۆڤینییەکانی ئێران دەرهەق بەئازەربایجانییەکان پەلی بۆ هەموو لایەنی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی هاویشت، چەوساندنەوەیان پتر پەرەی سەند، باری

(166) “Istoria Azerbaijana”., T. I. PP. 381; T. ll. Baku, 1960, PP. 6 - 7.

(167) Ibid, T. ll., PP. 8 - 9, 37, 42.

(١٦٨) لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمیندا، جۆرە کپییەک لە خەباتی چەکدارانەی ئازەربایجانییەکان و ڕۆڵەکانی دیکەی گەلانی ئێران دەبینرێت.

ئابوورییان خراپتر بوو، دەیان هەزاریان ناچاربوون سنووری دەوڵەتی ڕووسیا ببڕن بەدوای کار لە نەوتەڵانەکانی باکۆ و شوێنەکانی دی. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمین و سەرەتای سەدەی بیستەمین سالانە لانی کەم ٢٠٠ هەزار ئێرانی سنووریان دەبڕی، کە زۆربەیان ئازەربایجانی بوون. تەنیا ژمارەی ئەوانەی لە شاری تەورێزەوە بەشێوەیەکی ڕەسمی[١٦٩] لە ساڵی ١٨٩١ چووینە ڕووسیا گەیشتە ٢٦٨٥٥ کەس، ئەو ژمارە لە ساڵی ١٩٠٣ بۆتە ٣٢٨٦٦ کەس. بەتەنیا لە ساڵی ١٩٠٤ لە تەورێز و ورمێ ٦٢٢٦٧ کەس بەشێوەیەکی ڕەسمی گەیشتنە ڕووسیا. هەر لەو دەمەدا سالانە دەوروبەری (٣٠) هەزار کەس بەتەنیا لە ولایەتی ئەردەبیل دەچوونە ڕووسیا[١٧٠]. ئەوانە لە نزیکەوە ڕۆڵەکانی بەشی باکووری نیشتمانەکەیان دەدیت، کە کەوتبووە بن دەسەڵاتی دەوڵەتێکی ئەوروپایی و خەریک بوو ڕێگەیەکی باشی پێشکەوتنی دەبڕی، کە نەدەکرا لەگەڵ ئازەربایجانی باشووری پاشکەوتووی سەدە ناوەنجییەکان دەینالاند، بەراورد بکرێت. ئازەربایجانی باکوور خەریک بوو ڕواڵەتی ئابووری و ژیاری و ڕووناکبیری و فیکری هەمە جۆری نوێی لێ بەدەردەکەوتن، تایبەت لەناو شاری باکۆدا[١٧١]، کە دامودەزگا سەرمایەدارییەکان لەبەر سامانی نەوت ڕێچکەیان بۆی بەستبوو و ڕووسەکان دەستیان بەدەرهێنانی کردبوو. هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە ژمارەی کرێکارانی ئەو بەشەی ئازەربایجان خۆی دەدا لە دەوروبەری (٦٠) هەزار کەس. ماوەیەک بەر لە تەواوبوونی سەدەی نۆزدەمین، لە ئازەربایجانی باکوور دەستەیەک ڕووناکبیری وشیار پەیدابوون کە ڕاستەوخۆ بیری ئەوروپایی کاری تێ کردبوون و خاوەن ئەدەبیات و ڕۆژنامەی تایبەتی خۆیان بوون. لە شەقامەکانی باکۆش ساختمانی نوێ و بانک و خانووی ئۆپرا و شتی دیکەش بەرزبوونەوە. شتێکی سروشتی بوو کە ئەو دیاردانە جێپەنجەیان لەسەر وشیاری فیکری و سیاسی ئازەربایجانییەکانی باشوور بەجێ بێڵێت کە بەهۆی جۆراوجۆرەوە دەچوونە شارەکانی ئازەربایجانی باکوور، تایبەت کە پێوەندیان بەکەسوکار و هاوولاتییەکانی خۆیان لە باشوور نەبڕی بوو، زۆربەی ئەوانەی دەچوونە باکوور خێزانەکانیان لەگەڵ خۆیان

(١٦٩) ژمارەیەکی زۆری ئازەربایجانییەکان بەشێوەیەکی ناشەرعی لە سنوور دەپەڕینەوە.

(١٧٠) بۆ درێژەی بڕوانە:
S. Sh. Aslan, Obrozovaine Iranskay Partii “Ejtimain - Amion” (Mujahid), Baku, 1975, PP. 6 - 7.

(١٧١) باکۆ، هەنووکە پایتەختی کۆماری ئازەربایجانی ناو یەکیەتی سۆڤیەتە.

نەدەبرد. هۆشیارەکانیشیان پێوەندییان بەڕێکخستنە شۆڕشگێڕییە نهێنییەکانی ڕووسیاوە هەبوو، بەڕێکخستنە سوشیالیستییەکانیشەوە. وەک بەڵگە بۆ کارتێکردنی بیری ئەوان بۆ سەر هەموو ئێرانییەکان، لەسەر ئازەربایجانییەکان بەتایبەتی، دەڵێین هەندێکیان یەکەم ڕێکخستنی نیمچە کرێکاریان بۆ ڕەنجدەران لە ئێران دامەزراند و ناویان نا «پارتی کۆمەڵایەتی ڕەمەکییەکان»، «حزب اجتماعیون - عامیون» کە ڕێکخستنێکی سوشیالیستی - دیموکراسی بوو. بەرنامە و پەیڕەوی ناوەخۆیان لەژێر کارتێکردنی سۆشیالیستە ڕووسەکان دانابوو. حزب بڵاوکراوەکانی بەئاشکرا لە باکۆ چاپ دەکرد، لەوێشەوە بەنهێنی دەبردرانەوە بۆ ناو ئێران، لکەکانیشی بەسەر شارەکانی ئازەربایجان و شوێنەکانی دی دابەشیان دەکرد(١٧٢)، بەبەرهەمی فیکری پێشکەوتووی ڕووناکبیرەکانی باکووری وەک ئەدیب و ڕووناکبیری گەورە میرزا عەلی ئاخندۆڤ (١٨١٢-١٨٧٨)شەوە(١٧٣).

ڕۆژنامەکانیشیان برەوی زۆریان لەنێو ڕووناکبیرانی ئازەربایجان لە ئێران پەیدا کرد. بۆ وێنە لەسەر ئاستێکی فراوان گۆڤاری ڕەخنەیی (مەلا نەسردین) کە لە تەبلیس بەزمانی ئازەربایجانی دەردەچوو، دەستا و دەستی پێ دەکرا، کە بەشێوازێکی گاڵتەجاڕی بەرەنگاری کێشەکانی ئێران دەبۆوە، پاشانیش شوێنەوارێکی گەورەی لەسەر ڕۆژنامەنووسی ئێران بەجێهێشت. ڕەنگدانەوەی ئەو شتانە و دەوری دیاری ئازەربایجانییەکان لە بزوتنەوەی ئێرانی پێش شۆڕشی دەستووری و لە ساڵەکانی شۆڕشیشدا بەرجەستە بوون. کاتێ بزووتنەوەی مانگرتنی گشتی لە ناوەڕاستی ساڵی ١٨٩١ دژی دانی ودم (امتیاز)ی تووتن لەلایەن ناسرەدین شا بۆ کۆمپانیای تاڵبووتی بەریتانی، تەقینەوە، ئازەربایجانییەکان لە پێشەوەی ئەوانە بوون کە بەدەنگ دروشمی

(172) A. Sh. Aslan, Op. Cit, PP. 12, 15; Sovrimenay Iran “Moscow, 1975, P. 142.

(١٧٣) دەربارەی کارتێکردنی گەورەی لەسەر بیروباوەڕی شۆڕشگێڕانەی ئێران بڕوانە:
A. M. Agahi, O Vlianii M. F. Akhundova na Razvitie progressivenay obshestvenay Misl V Irane, “lzvestia Academii Nauk Azerbaijana USSR”, N. 10, 1962, PP. 75 - 85.

دکتۆر ک. م. ئاغاهی، دەربارەی کارتێکردنی ئاخندۆڤ لەسەر پەرەسەندنی بیری کۆمەڵایەتی پێشکەوتنخوازی لە ئێران، گۆڤاری «هەواڵەکانی ئەکادیمیای زانستی ئازەربایجانی سۆڤیت»، ژمارە: دە، ١٩٦٢، ل٧٢-٨٤، بڕوانە کورتەی ژیانی ئاخندۆڤ لە نامیلکەی «ئاخندۆڤ» وەرگێڕانی بۆ عەرەبی عزەدین مستەفا ڕەسوول، باکۆ، ١٩٦٢.

بزووتنەوەکە چوون. لە ١٩ی ئاب تەورێزییەکان خۆپیشاندانێکی فراوانیان ڕێکخست، شەقامەکانی شاری داگرت، بەبەردەم کۆشکی جێنشینی (ولی العهد)ی فەرمانڕەوای ولایەتدا تێپەڕین، سوێندیان خوارد کە کونسوڵخانەی بەریتانیا لە تەورێز تێک بدەن، ئەگەر شا ودمەکەی هەڵنەوەشێنێتەوە، ئاگاداری و بانگەوازەکانی کۆمپانیای تاڵبووتیان دڕاند. ڕۆژانی مانگرتن ٢٠ هەزار تەورێزی چەکیان هەڵگرت. تەورێز تاقە شار بوو کە نوێنەرانی تاڵبوت نەیانتوانی بچنە ناوی، بۆ بەرپەرچ دانەوەی ئەوانە، ناسرەدین شا هێزەکانی بۆ لەناوبردنی بەرهەڵستی لە تەورێز نارد و، دەیەویست بیکاتە دەرس بۆ ئەوانەی زات دەکەن بەرەنگاری ودمەکەی ببنەوە. بەڵام لە دواییدا ناچار بوو پەشیمان بێتەوە و ودمی بەخشرا بەکۆمپانیای بەریتانیا هەڵوەشێنێتەوە(١٧٤).

ڕەنگدانەوەی ڕواڵەتی نوێی ژیانی سیاسی لە ئازەربایجان لە ساڵانی شۆڕش دەستووری (١٩٠٥-١٩١١) بەوەرچەرخانێکی گەورە بەڕووی ئیمپریالیزم و زۆرداری شا و گەورە دەرەبەگەکان دادەنرێت. دروشمی دانانی دەستوورێکی دیموکراتی بۆ وڵات بەرزکرایەوە، ئەو داخوازییەی کە لایەن و دەستە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکان لە دەوری خڕ ببوونەوە.

ئازەربایجانییەکان دەوری بنەڕەتییان لە هەموو هەوارەکانی شۆڕشی دەستووریدا گێڕا. هەر لە ساڵی ١٩٠٥وە لە هەواری ئامادەکردن و تەقاندنەوە کۆمەڵێک (ئەنجوومەن) کۆمەڵی نهێنی هاتنە مەیدان و چوزەریان لە ئازەربایجان و ناوچەکانی دیکەی باکوور دەرکرد. بەئەندامەکانیان دەگوت (موجاهید). دەتوانین گرنگترین ئامانجەکانی ئەو کۆمەڵە شۆڕشگێڕییە نهێنییانە لەو خاڵانەدا کۆ بکەینەوە:
١- دابینکردنی مافی هەڵبژاردنی گشتی و بەنهێنی دەنگدان بۆ هەموو ڕۆڵەکانی گەل.

(١٧٤) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە:
N. R. Keddie, Religon and Rebliion in Iran. The Tabacco Protest of 1891 - 1892, London. 1966. PP. 39 - 40, 45 - 47, 55 - 59; 66 - 68 etc; L. M. Kulagina, Ekspasia Inostranovo Imperialisma V Iran…, “Ochirk Novay Istorii Irana”, Moscow, 1978, PP. 161 - 165.

ل. م. کۆلاگینا، دەست تێوەردانی ئیمپیریالیزم لە ئێران و کردنی بەنیمچە موستەعمەرەیەک (هەشتاکانی سەدەی نۆزدەمین - سەرەتای سەدەی بیستەمین)، بەزمانی ڕووسی، لە کتێبی «کورتەی مێژووی ئێرانی نوێ» مۆسکۆ، ١٩٧٨. ل١٦١-١٦٥. ب. و. لیباریتونیتش، خەبات دژی کۆلۆنیالیزم و دەرەبەگ لە ئێران لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمین، کورتەی نامەی دکتۆرای بەزمانی ڕووسی، یەریڤان، ١٩٧٤، ل٢٥-٢٦.

٢- دانی ئەوەی پێی دەگوترا حەوت سەربەستییەکان بەگەل، کە مەبەستیان لە سەربەستی قسە و چاپ و دوان و کۆبوونەوە و مافی دامەزراندنی کۆڕ و کۆمەڵ و مانگرتن و سەربەستییەکان کەسییەکان (الشخصیة) بوو.
٣- دەستگرتن بەسەر زەوییەکانی شا و کڕینی زەویوزاری دەرەبەگە گەورەکان و دابەشکردنی بەسەر جووتیاران دا.
٤- دیارکردنی ڕۆژی کار بەهەشت سەعات.
٥- چاککردنی شێوازی باجگری لەسەر بناغەی ڕێژەی سەر بەرەوژوور کە لەگەڵ سامانی تاکە کەسی مرۆڤ و توانای دەگونجێت.
٦- بڵاوکردنەوەی فێرکردنی گشتی بەخۆڕایی(١٧٥).

ئەو کۆمەڵانە بڕوایان بەتۆقاندنی تاکەکەسی هەبوو، وەک هۆیەک بۆ لەناوبردنی ڕژێمی قاجاری و دامودەزگاکانی. بەکردەوەش موجاهیدەکانی. ئەندامانی ئەو کۆمەڵانە، فەرمانی کوشتنی چەندین کاربەدەستی گەورەی کۆنەپەرستی وەک سەرەکی وەزیران ئەتابەگی مەزنیان دا، کە ڕۆژی ٣١ی ئابی ساڵی ١٩٠٧ جەنگاوەرێکی ئازەربایجانی لەبەردەم ساختمانی ئەنجوومەن لەناو جەرگەی تارانی پایتەختدا کوشتی(١٧٦)، هەروا لە شوباتی ساڵی داهاتووش هەوڵیان دا محەمەد عەلی شا بکوژن، بۆمبایەکیان فڕێدایە ناو کەژاوەکەی لە یەکێ لە شەقامەکانی پایتەخت، کە بەڕێکەوت لە مردنی مسۆگەر قورتاری بوو، چونکە لە دەمی تەقینەوەی بۆمبایەکە ئەو لەناو ئەو عارەبانەی بۆی تەرخان کرابوو نەبوو.

سەرەتای شۆڕش زۆر کۆمەڵە «ئەنجوومەن»ی ئاشکرا پەیدابوون کە ئەندامەکانیان بۆ سەرپەرشتیکردنی هەڵبژاردنی ئەندامانی شورا هەڵدەبژێران، ئەوەش دوای ئەوەی موزەفەرەدین شا ناچار بوو قایل بێ یەکەم دەستوور بۆ وڵات دابنرێ لە ئەیلوولی ١٩٠٦دا. بەڵام ئەو ئەنجوومەنانە بەخێرایی بوونە دامودەزگای سیاسی چەسپاو و خاوەن کێشی جەماوەری زۆر. یەکەم ئەنجوومەنی لەو جۆرە بەناوی ٠ئەنجوومەنی میللی) لە

---

(١٧٥) بۆ درێژەی دەربارەی ئەو کۆمەڵانە و چالاکییان، بڕوانە:
M. S. Ivanov, Ochirk…,pp. 209 - 210.
(١٧٦) بکوژی ئەتابەگی ئەعزەم، ناسنامەیەکی لابوو، ئەوەی خوارەوەی تێدا نووسرابوو:
«عەباس ئاغا. پارەگۆڕەوە (صیرفی) ئازەری، ئەندامی ئەنجوومەن، جەنگاوەری گەل، ژمارە، ٤١» بڕوانە: P. Sykes, A History of Perisa, Vol, ll., PP. 408 - 409.

تەورێز سەری هەڵدا و خەڵکەکەی لەسەر ئاستێکی فراوان بەشداری لە هەڵبژاردنی ئەندامەکانی کرد. ناوبانگی ئەنجوومەنی تەورێز گەیشتە ڕادەیەک فەرمانڕەوای ئازەربایجان (ولی العهد محمد علی میرزا)(١٧٧)، کە تا بناگوێی نقوومی بیروباوەڕی کۆنەپەرستی ببوو، ناچار بوو حسێبی تایبەتی بۆ ئەنجوومەن و پێشنیارەکانی بکات. ئەندامانی ئەنجوومەن کەموکورتییەکانی ڕژێمیان بێ سێ و دوو لە چالاکی ڕۆژانەیان ڕیسوا دەکرد. تەنانەت هەندێ کاری گرنگیان لە بەرژەوەندی جەماوەدا کرد، بێ ئەوەی تۆزقاڵێک گوێ بدەنە دامودەزگای حکومەتی شا. دەستەکانی ئەنجوومەن نرخیان بۆ پێویستییەکانی ژیانی وەک گۆشت و نان دانا. تەرازوو پێوەریان ڕێکخست. دژایەتی بازاڕی ڕەشیان کرد. دەستیان بەسەر دانەوێڵە داکراوەکانی هەندێ قۆڵبڕدا گرت و پاشان بەسەر هەژارانی دانیشتووانی تەورێز و دەوروبەریان دابەش کرد. ئەنجوومەنی تەورێز نوێنەرانی خۆی ناردە شار و گوندەکانی ئازەربایجان بەمەبەستی وریاکردنەوەی خەڵکەکەی و بڵاوکردنەوەی بیری شۆڕشگێڕی دەستووری لە ناویاندا. ئەنجوومەن ڕۆژنامەیەکی هەبوو وەک زمانحاڵ، پێیان دەگوت (ئەنجوومەن) هەر جارەی پێنج هەزار دانەی لێ چاپ دەکرا، ئەو ژمارەیە بەگوێرەی پێوانەی ئەو ڕۆژگارە مانای خۆی هەبوو(١٧٨). هەروەها ئەنجوومەن پێناسی دەدایە ئەندامەکانی کە دروشمی (دادپەروەری، ئازادی، یەکسانی، یەکیەتی) پێوە بوو، بەو جۆرە تا ئەندازەیەکی زۆر لە یانەکانی شۆڕشی فەرەنسای دەکرد(١٧٩). ئابی ١٩٠٧ (ئەنجوومەنی تەورێز) بڕیاری محەمەد عەلی شای نوێی ڕەتکردەوە کە میر فەرمان فەرمای کردبووە فەرمانڕەوای ئازەربایجان، چونکە بە چوونی خۆی بۆ سەر تەختی شایەتی شوێنەکەی بەچۆڵی مابۆوە. هەر ئەو ئەنجوومەنە، ئەویش بەهۆی ئەندامە ئازەرییەکان دەوری ڕابەری لەناو شوورادا گێڕا کە بەردەوام فشاریان دەخستە سەر حکومەت لەپێناو دابینکردنی دیموکراسی و دوورخستنەوەی ئەو کاربەدەستە گەورانەی

---

(١٧٧) ساڵی ١٩٠٧، دوای مردنی موزەفەرەدین شای باوکی، هاتە سەر تەخت، بەمحەمەد عەلی شا ناسرا.
(١٧٨) لە ساڵانی شۆڕشی دەستووری ڕۆژنامەنووسی ئێران لێشاوێکی بێ وێنەی نەک لە مێژووی ئێران بەڵکو لە مێژووی زۆربەی وڵاتەکانی دیکەی ڕۆژهەڵات بەخۆوەبینی، تەنها لە هەواری یەکەمی شۆڕش زیاتر لە ١٥٠ ڕۆژنامە و گۆڤار دەرچوون کە هەندێکیان بەزمانی ئازەربایجانی بوون.
(١٧٩) احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چاپ هفتم، تهران، ١٣٤٦، ل٧٢٢؛
P. Sykes, Op, Cit, Vol. ll. P 408.

بەکۆنەپەرست ناسرابوون. (ئەنجوومەنی تەوریز) بەهۆی چالاکی و دەسکەوتەکانی بووە پێشەنگ، شۆڕشگێڕان لە شارەکانی ئێران چاویان لێ دەکرد، هەروەها دەورە مەزنەکەی سەرنجی چاودێرە بیانییەکانی ڕاکێشا. لە ڕاپۆرتێکی دبلۆماسی ڕووس کە مێژووی ٢٤ی ئابی ١٩٠٨ی لەسەرە لەو بارەیەوە دەڵێت:

«ڕاستییەکەی ماوەیەکی درێژە دەسەڵات لە تەوریز کەوتۆتە دەست ئەنجوومەنێکی ناوچەیی کە لە هەموو ئەنجوومەنەکانی دیکەی ئێران بەدەسەڵاتترە و لکێکیشی لە تارانی پایتەختدا هەیە و هەموو ئەندامانی شووراش بەقسەی دەکەن»(١٨٠).

کە محەممەد عەلی شا توانی زەبرێکی بەهێز بسرەوێنێتە هێزە دیموکراسییەکان لە تارانی پایتەخت، قورسایی خەباتی شۆڕشگێڕی کەوتە ئازەربایجان. لە ٢٣ی حوزەیرانی ١٩٠٨ شا دەسەڵاتی عورفی ل تاران ڕاگەیاند، بەفەرمانی ئەویش قۆزاقەکان(١٨١) ساختمانی شوورایان بۆ ماوەی چەند سەعاتێک تۆپباران کرد و ئەندامە ڕادیکالەکانیش گیران، لەگەڵ گەلێ لە کەسانی دیموکراسی کە دووچاری جۆرەها هەڕەشە و ئازار و ئەشکەنجە بوون، هەروەها فەرمانی مردن دەرهەق چەند ناودارێکی وەک ڕۆژنامەنووس و نووسەری ناسراو «ملک المتکلمین» جێبەجێ کرا. ژمارەی قوربانییەکانی بۆردوومان و تۆقاندن بەکوژراو و بریندار و زیندانی لە چەند سەد نیشتمانپەروەرێک تێپەڕی کرد(١٨٢). بەرپەرچ دانەوەی ئازەربایجان لەسەر ڕووداوەکانی پایتەخت بەپەلە و یەکجار بەهێزیش بوو، لە ڕیزی جەماوەری چەوساوە دوو سەرکردەی شۆڕشگێڕ سەتارخان و باقرخان(١٨٣) سەریان هەڵدا، کە لە سەرتاسەری وڵات دەنگیان دایەوە. لە ڕۆژی یەکەمی کودەتای شا بەیەکەوە بروسکەیەکیان بۆ شورا نارد و بەناوی ئەنجوومەنی تەوریز دووپاتیان کردەوە کە زۆربەی شارەکانی ئێران محەممەد عەلی شا بەخائینی نیشتمان دەزانن(١٨٤).

سەتارخان وەرزێرێکی بچووک بوو، کاریگەری زۆری لەسەر هاوەڵەکانی هەبوو، ئازا و بوێر بوو، بەهێز و بەبڕشت بوو، یەکجار ڕاستگۆ بوو، هەمیشە لایەنگری خەباتی

(١٨٠) لە M. Ivanov, Ochirk… P. 212 وەرگیراوە.

(١٨١) هێزێکی سەربازی بوو لەسەر شێوەی قۆزاقەکانی ڕووس دامەزرابوو، یەکێک لە ئەندامەکانی ڕابەریی دەکرد، ئەفسەرێکی ڕووسیش مەشقی پێ دەکردن.

(١٨٢) سەرچاوەکان بەو ڕووداوانە ئەڵێن: (کودەتای محەممەد عەلی شا).

(١٨٣) خەڵکی ڕەمەکی ناوی (خان)یان لێ نابوون، وەک دەربڕینی ڕێز و خۆشەویستی بۆیان.

(١٨٤) عەبدوڵڵا ڕازی، تاریخ مفصل ایران از سلسله ماد تا عصر حاضر، ل ٥٢١.

هەژارانی ئازەربایجانی دەکرد لە پێناو زەوی و ناندا(١٨٥).

بۆیە ئاسایی بوو لەگەڵ تەقینەوەی شۆڕشی دەستووری بەگەرمی بەشداری لە قەوماوەکانیدا بکات، هەر بۆیە شیاوی ئەوەبوو شەرەفی هەڵبژاردنی ئەندامی شانازی بۆ «ئەنجوومەنی تەوریز»ی پێ ڕەوا ببینێت. سەتارخان جەنگاوەرە هەرە جەربەزەکانی لە دەوری خۆی کۆکردەوە، بەگەرمییەوە داکۆکی لە دەسکەوتەکانی شۆڕش کرد، کە بووە هۆی ڕق هەڵسانی کۆنەپەرستان، تەنانەت شا پارەیەکی زۆری پاداشت تەرخان کرد بۆ ئەوەی کەللە سەرەکەی بۆ بێنن. جێ ئاماژە پێکردنە، ناوی سەتارخان لە ڕۆژنامە ئەورووپاییەکانیش دەنگی دایەوە، ناویان لێنابوو (گاریبالدی ئێران)، جەماوەریش نازناوی بەرز (سەرداری میللی) یان پێ بەخشی، لە هۆنراوی نوێی ئازەربایجانیش وەک قارەمانێکی میللی ناوی دێت(١٨٦).

باقرخانی هاوڕێی بیروباوەڕ و چەکیشی کرێکارێکی ئاسایی بوو، لە کارگەی بەرد دەرهێنان کاری دەکرد. ئازا و دڵسۆز بوو. شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان نازناوی (پێشەوای میللی)یان پێ بەخشی بوو.

نیشتمانپەروەرانی ئازەربایجان لە دەوری ئەو دوو سەرکردە کۆبوونەوە، کە بەهۆیەوە ڕاپەڕینێکی گەورە لە تەوریز گەلاڵە بوو، بەترۆپکی کاری شۆڕشگێڕی دادەنرێ لەنێو شۆڕشی دەستووریدا(١٨٧)، دروشمەکانیشیان بەڕاستی دەربڕی قووڵی ناوەرۆکیان بوو و سەرکردەکانیشیان دەرکیان بەئەرکەکانی ئەو هەوارەیان دەبوو. داخوازی شۆڕشگێڕان بەگەڕاندنەوەی دەستوور و داوای بەستنی ئەنجوومەنێکی نوێ و دەرکردنی هەموو ئەو بیانیانەی کە لە ڕۆژانی کودەتای حوزەیرانی ١٩٠٨ لە تاران لایەنگیری محەممەد عەلی شا و دەوروبەرە کۆنەپەرستەکەیان کردبوو. بەگردبوونەوەی جەماوەر لە دەوری ئەو دروشمانە سەرکردەکانی ڕاپەڕین توانییان زەبر لە دوژمنانی شۆڕش بدەن و لە تشرینی

(١٨٥) دەربارەی مێژووی ژیانی سەتارخان و باقرخان و چالاکییەکانیان بڕوانە: محمد رضا عافيت، سردار ملی ستارخان، بەزمانی ئازەربایجانی، باکی ١٩٦٨؛ اسماعيل امير خيزى، قيام ازربايجان و ستارخان، تبريز، ١٣٣٩هـ، ل٢-٧، ٢١-٢٣؛ احمد كسروى، تاريخ مشروطه ايران، ل٦٩١-٧٠٩؛ كريم طاهر زاده بهزاد، قيام ازربايجان در انقلاب مشروطيت ايران، ل٤٤٢-٤٤٧.

(١٨٦) بڕوانە: محمد رضا عافيت، سردار ملی ستارخان، ل ١٣٥ - ١٤٩.س

(187) "Sovrimenay Iran", P. 143.

یەکەمیساڵی ١٩٠٨ تەورێزیان لێ خاوێن بکەنەوە. شۆڕشگێڕان دەستیان بەسەر شتومەکی ناو جبەخانەی ئۆردووی حکوومەت لە تەورێزدا گرت، کە پێکهاتبوو لە بیست هەزار تفەنگ، لەگەڵ ژمارەیەک تۆپ و هەندێ ئازوخە[١٨٨]. هەروەها شۆڕشگێڕان کاروباری شاریان بەجۆرێک ڕێکخست، کە سەرنجی چاودێرانی بیانی ڕاکێشا. کاربەدەستانی ڕووس کە پێشتر شۆڕشگێڕانیان دەبوغزاند و پیلانیان لە دژیان دەگێڕا، لەو ڕاپۆرتە نهێنیانەی دەیان ناردنە پترسبۆرگ، دانیان بەوە دادەنا کە بارودۆخی ناوچەکە لەژێر سایەی کارگێڕی شۆڕشگێڕان زۆر لەوەوپێش باشتر بووە. بەماوەیەکی کەم شۆڕشگێڕان توانییان چەند دەستەی تایبەتی پێک بێنن بۆ سەرپەرشتیکردنی شارەوانی و فەرمانگەکانی بروسکە و پۆستە و دارایی و زانیاری و داد، سنووریان بۆ ئەو قۆڵبڕ و دەستبڕانەی یارییان بەپارووی گەل دەکرد دانا، دەستیان بەسەر شتومەکی شا و خزمەکانی لە ناوچەکەدا داگرت، هەندێ کاری پێویستیان دژی بەرژەوەندییەکانی لە ئازەربایجان کرد، هەروەها دەستیان گرت بەسەر زەوی هەندێ لەو زەویدارانەی سەر بەڕووسیا بوون. کۆمپانیای تەلگرافی بەریتانیان ناچار کرد هەندێ پارە بداتە خەزێنەی شۆڕشگێڕان. بایەخی زۆریان بەبەرگریکردن لە تەورێزدا. بۆ ئەوەش لیژنەیەکی تایبەتیان بۆ سەرپەرشتیکردنی کاروباری شارەکە بەناوی (کمسیون جنک) واتە کۆمیتەی جەنگ دانا و ڕێکخستنی کاروباری دەستە خۆبەخشەکانی (کتائب المتطوعین)ی خستبووە ئەستۆی خۆی و مەشقیان لەسەر بەکارهێنانی چەک و تۆپ بەئەندامەکانی دەکرد. تا وەکو ئەیلوولی ١٩٠٨ ژمارەی خۆبەخشەکان لە ناوچەکەدا ببووە دەوروبەری دە هەزار کەس[١٨٩]. شاهێدی باوەڕپێکراو هەیە کە کاروبار لەناو تەورێز و دەوروبەری لەژێر سێبەری کارگێڕی شۆڕشگێڕاندا تەواو هێمن و ئارام بوو[١٩٠]. کۆڕ و کۆمەڵ و لایەنەکانی خەڵکی ئازەربایجان لە هەموو شوێنێک هەواڵی ڕاپەڕینی تەورێزیان بەدڵ خۆشییەوە وەردەگرت.

---

(188) M. S. Ivanov, Ochirk…, P. 228.

(١٨٩) اسماعیل امیر خیزی، قیام ازربایجان و ستارخان، ل ٢٤٩ - ٢٥٠.

M. S. Ivanov, Ochirk…, PP. 228 - 229; H. Nazem, Russia and Great Britain in Iran (1900 - 1914), Teheran, 1975 P. 42.

(١٩٠) بڕوانە:

W. M. Shuster, The strangling of Persia, story of European Diplomacy and oriental Intrigue that Resulted in the Denationalization of Tweleve Million Mohammedans. A Personal Narrative, NewYORK,1912,P.XI.

خۆبەخشەکان دابارینە سەر شار، بەماوەیەکی کەم دەسەڵاتی ڕاستەقینە لە گشت ناوچەکانی کارگێڕی ئێران کەوتە بن دەستی شۆڕشگێڕانی تەورێز، کە یارمەتی بەرچاویان لە ئازەربایجانی باکووری برایان و شۆڕشگێڕانی ئەودیوی قەفقاسیشەوە وەرگرت و لیژنەیەکی تایبەتیان بۆ چاپکردنی بڵاوکراوەی شۆڕشگێڕان دامەزراند بوو. هەموو جۆرە یارمەتییێکیان بەچەک و تەقەمەنیشەوە دەدانێ و وێڕای ئەمانەش خۆبەخشەکان لە ناوچەکانی ئەودیوی قەفقاسیش دەهاتنە تەورێز، کارگەی چکۆلەیان بۆ دروستکردنی بۆمبا و نارنجۆک دامەزراند، نەخۆشخانەیەکیان بۆ چارەسەری نەخۆش و برینندارەکانی خەڵکی شار و دەوروبەری دانابوو، لە ڕۆژی ١٤ی (ذی القعدە)ی ١٣٢٦ (٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٠٨) بەناوی (مریضخانەء ملی)، واتە نەخۆشخانەی گەل کرایەوە. هەروەها بەشداری ڕاستەوخۆی شەڕیان لە دژی دوژمنانی شۆڕشگێڕان کرد، زیاتر لە بیست خۆبەخشیان لێ کوژراو، ناشتنیان بووە خۆپیشاندانێکی میللی. زۆر ئاسایی بوو ئەو کردەوانە ڕقی محەمەد عەلی شا بوروژێنن، بۆیە شا داوای لە خودی تەزار نیقۆلای دووەم کرد کە وا بکات بەر لەم کردەوانە بگرێت، تەزاریش بەڕاستی فەرمانی توندی لەو بارەیەوە دەرکرد[١٩١].

ڕاپەڕینی تەورێز زایەڵەی لە ناوچەکانی ئەودیو قەفقاس و دوورتریش دەبیسترا. ڕۆژنامەی (مساوات)ی هەفتانە لە ژمارەی ڕۆژی ١٤ی محەڕەمی ١٣٢٧ دەقی ئەو نامەیەی کە (٧٥٨) خوێندکاری خانەی هونەر (دار الفنون) لە مۆسکۆ بۆ سەتارخانیان ناردبوو بڵاوکردەوە، تێیدا بەگەرمی لایەنگیری خۆیان بۆ خەبات لە پێناو (بەرزکردنەوەی ئاڵای ئازادی) دەربڕی بوو. لە هەمان ژمارەدا ڕۆژنامەکە نامەیەکی دیکەی بڵاوکردبۆوە کە «کۆمەڵی خێرخوازانی ژنانی ئێرانی نیشتەجێ لە ئەستەنبۆڵ» (الجمعیة الخیریة للإیرانیات المقیمات في استنبول) بۆ سەتارخانیان ناردبوو. نامەکە دوایی بەدوعای سەرکەوتنی (جەنگاوەرانی ڕێی خوا بەسەر گشت خائینانی گەل و وێرانکەرانی نیشتمانی پیرۆز» هاتبوو.

ڕۆژنامەی (صباح) کە لە ئەستەنبوڵ دەردەچوو وتاری لایەنگریکردن لە شۆڕشگێڕانی ئازەربایجانی بڵاوکردەوە، داوای لە خەڵکیش دەکرد کە پیتاکیان بۆ کۆبکەنەوە. هەروەک ئیسماعیل ئەمیر خیزی، یەکێ لە ئەندامانی (ئەنجوومەنی تەورێز)، دەڵێت ڕۆژگاری

---

(191) M. S. Ivanov Ochirk…, PP. 229 - 231.

شۆڕشی دەستووری سرووودێکی نیشتمانی لە مەغریب باوبوو بەقارەمانیەتی سەتارخانی هەڵ دەگوت[١٩٢]. تیشکی ڕووداوەکانی ئازەربایجانی شۆڕشگێڕ بەخێرایی گەیشتە ناوچەکانی دیکەی ئێران بۆ ئەوەی ئەو خامۆشییەی کودەتای حوزەیرانی ١٩٠٨ دروستی کردبوو، بکاتە لێشاوێکی شۆڕشگێڕی نوێ. لە کانوونی دووەمی ١٩٠٩ ڕاپەڕینێک لە ئەسفەهان بەرپابوو، بووە هۆی ئەوەی دەسەڵات لە شار و دەوروبەری بکەوێتە دەست دەستوورییەکان، دوای ئەوەی شا نەیتوانی هۆزی ناسراوی بەختیاری لە دژی شۆڕشگێڕانی تەورێز بەکاربێنێ ئەوا ڕۆڵەکانی دایانە پاڵ شۆڕشگێڕان. خەڵکی گەیلانیش خرۆشان، دەستوورییەکان دەستیان بەسەر ناوچەی باشووردا گرت بەبەندەری بەندەر عەباس و بوشەهریشەوە.

ئا بەو جۆرە دیسان مەترسی لە هەموو لایەک هەڕەشەی لە تەختی محەمەد شاوە کرد و دەسەڵاتی لە تەواوی ناوچەکانی ئێران لە دەست دابوو. بۆ بەرپەرچدانەوەی شۆڕشگێڕان شا پەنای بردە بەر بەکارهێنانی هێز و دواکەوتووترین هێزی دەرەبەگی لە دژیان بەگەڕخست، بەچەتە و ڕێگریشەوە. هەوڵی دا زەبری یەکەم لە شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان بوەشێنێ بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەکەیان، هێزێکی گەورەی لەشکری دەرەبەگە خۆفرۆشەکانی وەک ڕەحیم خانی کردنە سەر. بەڕاستیش دوژمنان توانییان جارێکی دی دەسەڵات بگێڕنەوە سەر هەندێ ناوچە و دەستیان گرت بەسەر ڕێگای گرنگی جلفە – تەورێز کە ئەلقەی پێوەندی بنەڕەتی نێوان شۆڕشگێڕان و دیموکراسییەکانی ئەودیو قەفقاس بوو. پێش هاتنی شوباتی ١٩٠٩ ئابلووقەیەکی مەحکەمی خودی تەورێزیان دا، بەفەرمانی شا چەتە و ڕێگرەکانیش بەشدارییان تێدا کرد، دانیشتووانی تەورێز گیرۆدەی مەترسی کەمبوونی ئازووقە بوون[١٩٣]، بەڵام لەگەڵ ئەوەش شۆڕشگێڕان دلێرانە بەرگرییان لە دەستکەوتەکانیان کرد، هەرچی پێیان کرا کردیان بۆ ئەوەی بەری شاڵاوی دوژمن بگرن. پیاوەکانی سەتارخان و باقرخانیش زەبرەکانیان دەخێواندە هێزەکانی شا و لایەنگرانی، هەروەها شۆڕشگێڕان لایەنگرانی خۆیان دەنارده لای سەربازەکان بۆ ئەوەی پێوەندییان پێوە بکەن.

(١٩٢) اسماعيل امير خيزى، قيام ازربايجان و ستارخان، ل٢٩٧–٢٩٨، ٣٠٣، ٣٩٦–٣٩٧.
(193) M. E. Yapp. 1900 - 1921, The Last Years of Qajar Dynasty, “Twentieth Century Iran”, New York, 1977, P. ll; H. Nazem, OP. Cit., pp. 47 - 50.

کاتێ کە شا ئەو سەرکەوتنەی دەیویست بەدەستی نەهێنا و مەترسی شۆڕش هەر مابوو، داگیرکەرانی ڕووس و بەریتانیا بەفریای کەوتن، بەتایبەتیش لەبەر ئەوەی لە تەشەنەکردنی شۆڕشی دەستووری دەترسان، کە ڕەنگ بوو کار بکاتە سەر نەتەوەکانی قەفقاس و هیندی دراوسێی ئێران، بەسەرکەوتنی شۆڕشی ئیتحادییەکان لە تورکیاساڵی ١٩٠٨ هێندەی دی مەترسییەکەی پتر بوو. ئا بەو جۆرە فەرمانڕەوایانی پترسبۆرگ و لەندەن پەردەیان لەسەر ڕووی خۆیان هەڵماڵی وە لە نیسانی ١٩٠٩ هێزەکانیان دابەزینە ناو خاکی ئێران بۆ ئەوەی ڕاستەوخۆ بەشداری لێدانی بنکەکانی شۆڕش بکەن. هێزەکانی بەریتانیا گەلێک شاری باشووری ئێرانیان داگیر کرد، لە کۆتایی نیسانیش فەرمانڕەوایانی ڕووسیا ڕووی هێزەکانیان بەسەرکردایەتی جەنەراڵ (سنارسکی Snarski) لە تەورێز کرد بەبیانووی قووتارکردنی ئەو بیانیانەی لەوێن و بردنی کەلوپەلی پێویست بۆیان، لە هەمان کاتدا هێزێکی دیکەی ڕووس ئەردەبیلی داگیر کرد.

ئەگەرچی ڕووسەکان تەورێزیشیان داگیر کرد، بەڵام نە ستارخان و باقرخانیان گرتن[١٩٤]، نە پیاوەکانیشیان یەکسەر چەک کرد، چونکە دەترسان لەو ئاکامانەی پێش بینیان لە ئەنجامدانی کاری وا. بەڵام هەر کە کاروباریان بۆ هێوەر بۆوە داوایان لێکردن تەورێز بەجێ بهێڵن، هەردووکیان لەگەڵ بەشێک لە پیاوەکانیان ڕوویان لە تارانی پایتەخت کرد، جەماوەری شار وەک قارەمان پێشوازییان لێکردن. سەرکردەکانی دیکەی ڕاپەڕینیش ناچاربوون وڵات بەجێ بهێڵن و ڕوو بکەنە ئەستەنبوڵ.

داگیرکردنی تەورێز لەلایەن هێزەکانی ڕووسیا هەستی دەستوورییەکانی ناوچەکانی دیکەشی خرۆشاند، بروسکەی هەڕەشە و ناڕەزایی لە ڕەشت و قەزوین و ئەسفەهان، وێڕای تەورێز، بەسەر سەرەک وەزیراندا داباری، داوایان دەکرد میری دەستوبرد بکات بۆ کشانەوەی بەپەلەی هێزەکانی ڕووسیا لە ناوچەکە[١٩٥]. پاش ماوەیەکی کەم تەورێزییەکان دووبارە دەستیان دایەوە چەک، وەک هەوڵێک بۆ پاشەکشە پێکردنی داگیرکەران، بۆ زانینیش پێشەوایانی دەستووری هەر لە سەرەتاوە جەنگاوەرانیان ڕاسپارد بوو کە بەرەنگاری هێزەکانی ڕووسیا نەبنەوە، چونکە سەرکردەکانی ڕووس دڵنیایان کردبوون کە کاری ئەوان تەنیا ڕێگا کردنەوەیە بۆ شار و گەیاندنی یارمەتییە بۆ

(١٩٤) لەسەرەتاوە سەتارخان و باقرخان پەنایان بردە بەر خانووی کونسوڵی عوسمانی لە تەورێز.
(195) H. Nazem, Op. Cit, P. 51.

خەڵکەکەی و مسۆگەرکردنی کشانەوەی بێگانەکانە لێی، پاشانیش بەبێ گیربوون خۆیان دەکشێنەوە. بەڵام ڕووسەکان مرخیان لەناوچەی تەورێز خۆش کردبوو و لەسەروبەندی گفتوگۆی بەستنی (پەیمانی تورکمانچای)ش داوایان کردبوو، بۆیە نیازی کشانەوەیان پێوە دیار نەبوو. هەر بەڕاستیش تا ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان لەوێ مانەوە، هەر بۆشیان لوابایە جێی خۆیان خۆش دەکرد. کاتێ پیاوەکانی ڕەحیم خان لە ئەیلوولی ۱۹۰۹ پەلاماری ئەردەبیلیان دا پترسبۆرگ ئەوەی کردە بیانوو تا هێزی تازە بنێرنە ناوچەکە و کشانەوەیان دواخست لەبەردەم بێ دەسەڵاتی و کەمتەرخەمی میری، خەڵکی تەورێز خۆیان هاتنە مەیدان بۆ بەرەنگاربوونەوەی چەکدارانەی هێزەکانی ڕووسیا، هەرچەند تواناشیان ئەوەندە نەبوو، لە ۲۷ی کانوونی یەکەمی ۱۹۰۹ جەنگاوەران پەلاماری ئەو هێزانەی ڕووسیایان دا کە لە دژی پەلامارەکەی ئەوان (واتە جەنگاوەران) ۱۰۰٪ حورمەتی شارەکەیان شکاندبوو، بەسەرۆکایەتی جەنەراڵ (ڤوربانۆڤ Vorbpanov)، چوونە ناوی و فەرمانی خنکاندنی ژمارەیەک جەنگاوەریان دا(۱۹۶).

لە کۆتایی ساڵی ۱۹۱۱دا، بەرگری ئازەربایجانییەکان دژی هێزەکانی ڕووسیا دەستی پێ کردەوە، ئەویش لە ئەنجامی سەرهەڵدانی ئەو تەنگ و چەڵەمە سیاسییە دژوارەی لە ئاکامی هەڵوەستی ڕووسیا دژ بەهاتنی پسپۆڕی دارایی ئەمریکی شووشتر، لە ئێران دەنگی بەرهەڵستیکردنی کەلوپەلی ڕووسیا بەرزبۆوە. لە کۆتایی کانوونی یەکەم پێکدادانی ڕاستەوخۆ لەنێوان سەربازەکانی ڕووس و خەڵکی تەورێز و ڕەشت قەوماو بووە هۆی کەوتنەوەی زیان لە هەردوولا، کە سەرچاوەکان جیاوازن لە قەبلاندنی، بەڵام ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێت تەورێزییەکان لاشەی سەربازە کوژراوە ڕووسەکانیان لەتوپەت کردبوو، ئەو کارەی کە ڕۆژنامەی تایمسی لەندەنیش وێنەکانی لە ژمارەی ڕۆژی ۱۵ی کانوونی دووەمی ۱۹۱۲ بلاوکردەوە. ئەوەش پاڵی بەڕووسەکانەوە نا ڕەفتاری دڵڕەقانەی دەرهەق بەتەورێزییەکان بجوڵێنەوە، ژمارەیەکی زۆریان لێگرتن و درانە دادگای تایبەتی کە بۆ ئەو مەبەستە پێک هاتبوو، فەرمانی مردنیان دەرهەق بە۹ کەس لە پێشەوایانی بەرزی جەنگاوەرانی ئازەربایجان جێبەجێ کرد و ناڕەزاییەکی توندی لەناو خەڵک لە دەرەوە و ناوەوە نایەوە(۱۹۷).

ڕاپەڕینی تەورێز و ئاکامەکانی لەگەڵ هەڵوەستی شا لە داگیرکردنی ڕووسەکان و

(۱۹۶) پروفیسور و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه وتحشیه عبدالعلی کارنگ، ل۷۵.

(۱۹۷) بۆ درێژەی بڕوانە: H. Nazem, Op. Cit, PP. 105 - 108.

خراپییەکەی دۆخی ئێرانیان قڵیشاندەوە، جەنگاوەران لە باکوور و باشوور ڕووە و تاران بزووتن، محەمەد عەلی شایان ناچار کرد واز لە تەخت بێنێ بۆ ئەحمەد پاشای کوڕی کە بووە دواپاشای قاجار و تا ساڵی ۱۹۲۵(۱۹۸) فەرمانڕەوای ئێرانی کرد. شۆڕشی دەستووریش کە ئازەربایجانییەکان هێزی بزوێنەر و بنەڕەتی بوون بەدەست تێوەردانی ڕاستەوخۆی داگیرکەرانی بەریتانی و، بەتایبەتیش ڕووس و بەهاوکاری لەگەڵ حکوومەتی شا لە کۆتایی ساڵی ۱۹۱۱ وای لێهات بتوانرێت کۆتایی پێ بهێنرێت.

بەدامرکاندنەوەی شۆڕشی دەستووری سەردەمێکی کپ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەری دەستی پێ کرد، ئەویش وەک سەرجەم بزووتنەوەی نیشتمانی ئێران. بەڵام هەینێکەش زۆر جار دەنگی ناڕەزایی دژی بوونی ڕووسیا لە ئازەربایجان بەرز دەبۆوە کە بەڵگەنامەکانی دبلۆماسی نهێنی ڕووسیا لە جارێک زیاتر تۆماری کردوون(۱۹۹)، هەر هەمان بابەتیش لایەنەکانی دیکەی لە دەوروبەری ئێران وروژاند. لە چاوپێکەوتنێکی نێوان وەزیری هەندەرانی تورکیا عاسم بێگ و باڵیۆزی ڕووسیا لە دەروازەی باڵا (جریکۆڤ Chrikoff) وەزیر هیوای خواست کە «بەپەلە چارەی گرفتی تەورێز بکرێت»، بەتایبەتی کە دووپاتی دەکردەوە «نیگەرانییەکی گەورەی خستۆتە نێوان موسڵمانەکانی تورکیا»(۲۰۰).

هەموو بەڵگەکان نیشانیان دەدا کە فەرمانڕەوایانی ڕووسیا نەخشەیان دادەنا تا دەست بەسەر ئازەربایجانی باشووردا بگرن بۆ ئەوەی لە نزیکترین هەلدا بیخەنە سەر وڵاتەکەیان، بۆیە دەبینین لەسەر ئاستێکی فراوان هانی هاونیشتمانییەکانیان و ئازەربایجانەکانی لایەنگرانی خۆیان و ئێرانییەکانی دیکەیان دەدا بۆ وەچەنگ خستنی زەوی کشتوکاڵی. هەروەک ڕۆژنامەی (تایمس)ی لەندەنی لە ژمارەی ڕۆژی ۱۸ی حوزەیرانی ۱۹۱٤ دووپاتی دەکاتەوە و بەپاڵپشتی سەرچاوەکانی ڕەسمی ئێرانیش نزیکەی سێیەکی زەوییەکانی ئەو ناوچەیە کەوتنە بن دەستی ڕووسەکان. هەندێ سەرچاوەی دیکەش پەنجە

(۱۹۸) بۆ درێژەی بڕوانە: P. Sykes,Op. Cit, PP. 419 - 420.

(۱۹۹) «وەزارەتی هەندەران. پێوەندییە دەوڵەتییەکانی لە ڕۆژگاری ئیمپریالیزمدا. بەڵگەنامەکانی ئەرشیفەکانی حکومەتی تزاری و حکومەتی کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، زنجیرەی ژمارە سێ، بەرگی چوارەم (۲۸)ی حوزەیران - ۲۲ تەمموز ۱۹۱٤)، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ - لینینگراد، ۱۹۳۱، ل۳۱۵-۳۱۸، بەڵگەنامەی ژمارە ۲۵۵.

(۲۰۰) هەمان سەرچاوە، بەرگی نۆزدەمین، بەشی دووەم (۱٤ی کانوونی دووەم - ۱۳ی مایسی ۱۹۱۲) مۆسکۆ، لینینگراد، ۱۹۳۸، ل۱-۲، بەڵگەی ژمارە، ۳٤٦ و پەراوێزی ژمارە ۲.

بۆ ئەوە ڕادەکێشن کە دەوروبەری ٧٤٪ی خاوەن موڵکەکان لە ئازەربایجان لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهاندا لە ڕەعایای ڕووسیا لەوانە بوون کە لە لایەن ئەوەوە پارێزگاری دەکران(٢٠١). ئا بەو جۆرە ئازەربایجانی ئێرانی پێش شەڕی یەکەمی جیهان بەڕاستی ببووە ژێردەستەی ڕووس، بەتایبەتیش دوای ئەوەی شوجاع ئەلدەولەی بەکرێگیراوی خۆیان کردە والی کە لە ڕووسەکان ڕووسیتر بوو، ئەوەندە سستی لە هەڵوەستەکانی دەنواند بەڕادەیەک تەگەرەی خستەبەر کۆکردنەوەی باج لە ئازەربایجان بۆ خەزێنەی ناوەندی، کە بەتاکە سەرچاوە دادەنرا، تاران دەسەڵاتی خۆی لێیەوە بەسەر ئەو مەڵبەندەدا ڕاپەڕێنێت. هەروەها نەیهێشت ئازەربایجان بەشداری ئەو هەڵبژاردنە نوێیەی شوورا بکات کە ئاداری ١٩١٤ دەستی پێ کرد(٢٠٢)، کاری گەیاندە ڕادەیەک کە ئەحمەد پاشا باڵق بوو پەلپی لە ئاهەنگ گێڕان بەبۆنەی تاج لەسەر نانییەوە گرت، بەئاشکراش فەرمانی لەوبارەیەوە دەرکرد(٢٠٣).

لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان، ئازەربایجان دووچاری جۆرەها مەینەتی بوو، تایبەت کە خاکەکەی بووە مەیدانی کارە سەربازییەکانی ڕووسیا و تورکیا و ئەڵمانیا، ئەوە سەرەڕای کردەوەی دەستوپێوەندی دەرەبەگە گەورەکان، کە بەڕاستی ببوونە ڕێگر و، بەئارەزووی خۆیان دزی و تاڵانیان دەکرد. ئەوەش بووە هۆی دروستبوونی گرفتی گەورەی ئابووری، هەژارەکان گیرۆدەی ببوون. لێرە بەسە ئاماژە بۆ نرخی گەنم لە تەورێز بکەین کە بۆ نزیکەی ٢٠٠ هەندەی نرخی پێش شەڕ بەرز ببۆوە(٢٠٤).

هەرچەند هەڵوەست سەختیش بوو، بەڵام نیشتمانپەروەرانی ئازەربایجان مەیدانی خەباتیان چۆڵ نەکرد کە لە ساڵانی شەڕدا شێوەی جۆراوجۆری گرتەخۆ و یەک مەبەستیان هەبوو. لەگەڵ هەڵگیرسانی ئاگری شەڕ (حزبی موجاهیدی ئازەربایجان) لەو ڕێکخستنە سیاسییانە بوو کە چالاکانە بەشداری شۆڕشی دەستووری کردبوو، چالاکی خۆی دەست پێ کردەوە. لە ساڵانی شەڕدا ئەندامانی حزب هاریکارییان لەگەڵ ئەو هێزانەی تورکیا کرد کە

(201) H. Nazem, Op, Cit, P. 128.

(202) Ibid, P. 157 - 158.

(٢٠٣) «وەزارەتی هەندەران – بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی کاتی»، زنجیرەی سێیەم، بەرگی چوارەم (٢٨ی حوزەیران – ٢٢ی تەمموزی ١٩١٤)، مۆسکۆ، لینینگراد، ١٩٣١، ل٢٢٣، بەڵگەی ژمارە ١٦٨.

(٢٠٤) بڕوانە: جبرائیل روئین دژ، انقلاب کبیر سوسیالستی اکتبر و جنبش خیابانی، «انقلاب اکتبر و ایران»، از انتشارات شعبه تبلیغات حزب توده ایران، باکو، ١٣٤٦، ل ٢٩٣.

بەشەکانی ڕۆژئاوای ئێرانیان داگیر کردبوو، چالاکی پڕۆپاگەندەی کاریگەریان دژی دەسەڵاتی ناوەندی و هاوپەیمانەکانی دەکرد. کە ئیتحادییەکان لە دروشمەکانی (یەکیەتی ئیسلام)ی ئایینی هەڵگەڕانەوە بۆ دروشمەکانی (یەکیەتی تۆرانیەت)ی نەتەوەیی، ژمارەیەکی زۆری ئازەربایجانەکانی ئێران بەدەنگیانەوە چوون و وتاریان لە ڕۆژنامەکانیان بڵاوکردەوە و دووپاتی تۆرانییەتی خۆیان دەکردەوە. هەر کە ئازەربایجانییەکانی باکوور بەیارمەتی تورکیا (کۆماری ئازەربایجان)یان پێش کۆتایی هاتنی شەڕ دامەزراند، داوایان لە ئازەربایجانییەکانی ئێران کرد بچنە تەکیان، دروشمی گواستنەوەی پایتەختیان لە باکۆوە بۆ تەورێز بەرز کردەوە. ڕۆژنامەکانیشیان کە ژمارەکانیان دەگەیشتە تەورێز و شارەکانی سنوور، برەوێکی فراوانیان پەیدا کرد بوو، مژدەی هەمان بیروباوەڕیان ڕادەگەیاند، کە بووە هۆی وروژاندنی فەرمانڕەوایانی ئێران و نێوەندە نەتەوەییەکانی فارس. ڕۆژنامەکانی ئەمانیش بەرەنگاری بیروباوەڕی ئازەربایجانی جیاخواز بوونەوە(٢٠٥).

لەگەڵ جاڕدانی شەڕ «کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانیاری» کۆبوونەوەیەکی نائاسایی لە تەورێز بەست بۆ وتووێژ لەمەڕ هەڵوەست گرتنی ئەندامانی لە باروودۆخی نوێ، هەندێکیان دەیانەویست دۆخی شەڕ بۆ تەقاندنەوەی شۆڕش لە ئازەربایجان بقۆزنەوە، هەندێکی کەشیان دەیانەویست بدەنە پاڵ عوسمانییەکان و ئەڵمانییەکان، تاقمی سێیەمیش ڕای وابوو کە بەرژەوەند وا دەخوازێت هەڵوەستەکی بێ لایەنیان هەبێت. سێ کەس لە بەرزترین ئەندامانی کۆمەڵ (محەمەد عەلی خان و میرزا ڕەزاخان تەربیت و مەحموود غەنی زادە) سەریان لە بەرلین دا و بەهاوکاری لەگەڵ حەسەن تەقی زادە کۆمەڵەیەکیان دامەزراند و گۆڤارێکی تایبەتیان بەناوی (کاوە)وە دەرکرد، ژمارەی یەکەمی مێژووی ٢٤ی کانوونی دووەمی ١٩١٦ی پێوە بوو، لە کێشە سیاسییەکانی ئێران دەدوا. بەتەواوبوونی شەڕ کۆمەڵەکەش بزر بوو، کارگێڕیەتی (کاوە)ش کەوتە دەست کەسانی نائەندام لە کۆمەڵ(٢٠٦).

ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان ئەستێرەی سیاسییەکی لیبراڵ ناسراو بەشێخ محەمەد

(٢٠٥) بۆ درێژەی بڕوانە: فوزي خلف شويل، ايران في سنوات الحرب العالمية الاولي، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٣، ص ١٨٣–١٨٤.

(٢٠٦) بۆ درێژەی بڕوانە: کریم طاهر زاده بهزاد، قیام اذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، ل٣٦٨–٣٧٦.

خیابانی بەرز بۆوە، کە بۆی لوا دەورێکی گەورە لە مێژووی ئێران بەگشتی و مێژووی ئازەربایجان بەتایبەتی بگێڕێت. محەمەد کوڕی حاجی عەبدولحەمید، کە بەشێخ محەمەد خیابانی ناسراوە، ساڵی ١٨٨٠ لە گوندی خامنئی نزیک تەورێز لە خێزانێکی بازرگانی بچووک لە دایک بوو، خۆشی بەگەنجی بازرگانی کردبوو(٢٠٧)، خیابانی هەر لە منداڵییەوە چووتە بەر خوێندن، (فقه واصول وحکمه وکلام وعلوم صرف)ی لە تەورێز و بترۆفسک(*) خوێند. بووە ڕووناکبیرێکی دیار، حەزی لە فەلسەفە و مێژوو ئابووری و بیرکاری و گەردووناسی دەکرد، سەرەڕای زمانەکەی خۆی ئازەری و فارسی و تورکی و عارەبی و فەرەنسی دەزانی. خیابانی زیرەک و هێمن و دڵسۆز بوو، دواندەرێکی بێ وێنە بوو، وشەکانی کاری لە ناخی گوێگرانی دەکرد. ڕۆژنامەی (تجدد) ئاوا بەتوانای دواندانی هەڵدەڵێت:

«وشە جوانەکانی و ڕستە پاراوەکانی وەک ئاوی ڕوون بەجۆگەی بەخوڕدا دەڕۆیشتن»(٢٠٨).

شێخ محەمەد خیابانی لە قووڵایی دڵییەوە بڕوای بەژیانی پەرلەمانی و بەبەهاکانی دیموکراسی و سەربەستی تاک هەبوو، لە دژی هەموو جۆرەکانی ئازار و ئەشکەنجە ڕاوەستا، لە دوان و نووسینەکانی دووپاتی دەکردەوە کە بەرژەوەندی گەل و هاووڵاتییەکانی لەسەرووی هەر بەرژەوەندییەکی دیکەوەیە(٢٠٩).

خیابانی زۆر بەگەرمی بەشداری شۆڕشی دەستووریی کرد، دەورێکی گەورەی لە ڕاپەڕینی تەورێز گێڕا، لە خولی دووەمی شوورا لە ساڵی ١٩٠٩ بەنوێنەری ئازەربایجان هەڵبژێررا. لە کاتی تەنگ و چەڵەمەی ساڵی ١٩١١ خیابانی لە شوورا بەجەرگەوە

(٢٠٧) دەربارەی مێژووی ژیانی خیابانی بڕوانە: «شێخ محمد خیابانی»، ازربایجانین دموکراتیک قوەلری، (ازربایجان) روزنامەسینین نشریەسی، ١٩٦١، بەزمانی ئازەربایجانی، ل١-٩ (پێشەکی)، بروفیسور مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه وتحشیه عبدالعلی کارنگ، ل٧٨-٧٩؛ N. S. Fatemi, Diplomatic History of Persia 1917 - 1923. Anglo - Russian power politics in Iran, New York, 1952, PP. 246 - 248, 250; M. S. Ivanov, Ochirk…, P. 275.

(*) پایتەختی داغستانە، پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەر ناوەکەی پێشووی مەحچ قەڵای لێنراوە.

(٢٠٨) لە N. S. Fatemi, Op, Cit, P. 247 وەرگیراوە.

(٢٠٩) بڕوانە دوانەکەی لە: س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، جاب اول، تهران، ل٢٤-٣٩.

لایەنگری بەرپەرچ دانەوەی هەڕەشەی ڕووسیای کرد، لەگەڵ سەرەکی شوورا و گەورە لێپرسراوان مشتومڕێکی دوور و درێژی دەربارەی ئەو باسە کرد، پاشان کۆبوونەوەیەکی فراوانی لە یەکێ لە گۆڕەپانەکانی تارانی پایتەخت بۆ ماوەی سەعات و نیوێک بەست، تێیدا پەردەی لەسەر سروشتی سیاسەتی حکوومەتی شا و فەرمانڕەوایانی ڕووسیا بەرانبەر بەئازەربایجان هەڵماڵی(٢١٠) و لەبەر ئەوەی ناچار بوو لە ترسی گرتن تاران بەجێ بێڵێت بۆ جاری دووەم چووە داغستان، پێوەندییەکی بەتینی بەڕووناکبیرانی شۆڕشگێڕی ناوچەکانی ئەودیوی قەفقاسی وەک میرزا ڕەحیم تالبۆڤی بەڕەچەڵەک تەورێزییەوە هەبوو، ئەوەی نووسینەکانی دەورێکی باڵایان لە بەرزکردنەوەی وشیاری سیاسی و کۆمەڵایەتی لەنێو ڕووناکبیرانی ئازەربایجانی ئێران گێڕا. لەو وەختەوە بیروباوەڕەکانی خیابانی خەریک بوو تا ڕادەیەک لە ڕای سۆشیالیستە دیموکراسییەکان نزیک دەبۆوە. تەنانەت وای لێهات بێتە سەر ئەو بڕوایە کە پێویستە گەل بۆ بەرژەوەندی هەژاران دەست بەسەر دەسەڵاتدا بگرێت بۆ بەرژەوەندی هەژاران(٢١١). پێویستە لێرەدا پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین کە خیابانی لە سروشتی ئینگلیز وەک دەوڵەتێکی داگیرکەر لەو هەوارەی خەباتدا گەیشتبوو(٢١٢)، واتە لەو کاتەی کە زۆر لەسەرکردە لیبرالییەکانی ئێران بڕوایان وابوو کە دەکرێت لە خەباتیاندا لەپێناو دەستوور پشت بەلەندەن ببەسترێت، تەنانەت کار گەیشتە ئەوەی باخچەی باڵیۆزخانەی بەریتانیا هەڵبژێرن بۆ یەکەم مانگرتن کە بەهەنگاوی یەکەمی شۆڕشی دەستووری دادەنرێت.

هەر کە ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان هەڵگیرسا خیابانی گەڕایەوە ئێران، چالاکی فراوانی دژی سیاسەتی شا و بوونی بێگانە لە تەورێز نواند، دووچاری ڕاونانی کاربەدەستانی ناوەخۆ بۆوە، کە دەترسان لیبرالییەکان لە دەوری کۆببنەوە، کە تورکەکان ساڵی ١٩١٦ تەورێزیان داگیر کرد، گرتیان و بۆ قارسیان دوورخستەوە. بەڵام خێرا بەرەڵا کرا و گەڕایەوە تەورێز و چالاکی سیاسی دەست پێ کردەوە. لە ڕۆژی ٩ی نیسانی ١٩١٧ ڕۆژنامەی (تجدد)ی دەرکرد و ڕووناکبیری شۆڕشگێڕی ئازەربایجان لە دەوری خڕبوونەوە. پاشان خیابانی دەسپێشخەری لە دامەزراندنی پارتی دیموکراتی ئازەربایجان کرد، یەکەم

(٢١٠) هەمان سەرچاوە، ل٢٤-٣٩.

(211) Sh. M. Badi, Op. Cit., P. 134.

(٢١٢) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ٤١.

کۆنگرەی دامەزرانی لە کۆتایی ئابی ۱۹۱۷دا بەئامادەبوونی ٤٨٠ نوێنەر بەست، کە نوێنەرانی خاوەن زەوییە لیبرالییەکان و ڕووناکبیرانی شۆڕشگێڕ و بۆرجوازییە نوێیەکان و هەندێ کەسی هوشیاری کرێکار و پیشەگەر و پیاوە ئایینییە بچووکەکان بوون(٢١٣). شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیستی بووە نوختەی گۆڕانێکی گرنگ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران. هەر بەکشانەوەی هێزەکانی ڕووسیا لە تەورێز و ئەردەبیل و شوێنەکانی دیکەی ئازەربایجان، دۆخێکی لەبارتر بۆ بزووتنەوەی سیاسی لە دۆخی لەبەریەکترازانی دەسەڵاتی ناوەندی، کە تاران گیرۆدەی ببوو هێنا ئاراوە. پاشان گۆڕانێکی فیکری بەرچاویش بەسەر بۆچوونی سیاسی لایەنە ڕادیکالەکانی ئازەریدا هات. پارتی دیموکراتی ئازەربایجانیش دروشمی دامەزراندنی ڕژێمی سۆشیالیستی بەرزکردەوە، داوای کرد جەماوەر بەشداری لە بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی حوکم بکەن(٢١٤). بەڵام بەرابەر بەوە، بەدەرچوونی ڕووسیا لە یارییەکە دەروازەکانی ئێران لەبەردەم هێزە چاوچنۆکەکانی دی کەوتنە سەرپشت. تورکەکان دیسان بەشێکی زۆری خاکی ئازەربایجانیان بەتەورێزیشەوە داگیر کردەوە، دووبارە خیابانی و هەندێ لە هاوڕێکانی بۆ ورمێ دوورخرانەوە. ئەڵمانییەکان و ئەمریکییەکان و ئەوانی دیکەش لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئێران جووڵەیان تێکەوتەوە. بەڵام هیچ دەوڵەتێک ئەوەندەی ئینگلیز کەڵکی لەو بارە نوێیەی ئێران وەرنەگرت، بەتەواوی مەیدانیان بۆ چۆڵ بوو تا پێیان لەوێ بەشێوەیەک چەسپ بکەن کە لەوەبەر وێنەی نەبێت، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئەڵمانییەکان و تورکەکان ناچاربوون وەک ئەوانی دیکە لە خاکی ئێران بکشێنەوە، چونکە لە شەڕی یەکەمی جیهان بەزیبوون.

بەر لەوەی شەڕ بەدوو مانگ و شتێک ببڕێتەوە، وسوق ئەلدەولە وەزارەتێکی نوێی پێک هێنا و هیچ کۆی لە هاوکاریکردن لەگەڵ بەریتانییەکان لە هەموو مەیدانێکدا نەکردەوە. ئەوەندە بەسەر بڕانەوەی شەڕ تێنەپەڕی بوو، حوکمەتەکەی پەیمانێکی نوێی

---

(213) Sh. A. Tagieva, Natsionalo-Osvoboditelone Divijenie V lranskom Azerbaijane v 1917 - 1920, Baku, 1956, PP. 44-48.

ش. أ. تاگییفا، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە ئازەربایجانی ئێران لە ۱۹۱۷-۱۹۲۰، بەزمانی ڕووسی، باکۆ، ۱۹٥٦، ل٤٤-٤٨؛ جبرائیل روئن دژ، انقلاب کبیر سوشیالستی اکتبر و جنبش خیابانی، ل ۲۹۷.

(214) N. S. Fatemi, Op. Cit., P. 250.

لەگەڵ لەندەن مۆرکرد، بەندەکانی مافی وای بەئینگلیزدا ئێرانی وا لێ کرد کە لەژێردەستەیی بەریتانیا بکات(٢١٥). بەستنی پەیمانی ئەنگلۆ - ئێرانی شەپۆلێکی ناڕەزایی توندی لەنێو ئێرانییەکان پەیدا کرد. بەڵام حکوومەتی وسوق ئەلدەولە پەنای بردە بەر زنجیرەیەک کاری وا کە سنوور بۆ کاریگەری بەرهەڵسکارانی نیشتمانیی دابنێت. دەسەڵاتی عورفی بەسەر تارانی پایتەختدا سەپاند، بۆ ماوەیەکی درێژ و تا دوای سەعات ۹ی شەو هاتوچۆ قەدەغە کرا، چالاکی حزبیی نەهێشت، سانسۆرێکی توندی خستە سەر چاپکراوەکان و جموجۆڵی لیبرالییەکان.

لە هەمان کاتدا پەرەسەندنی شوێنەواری جێ پەنجەی دەست تێوەردانی بەریتانیا بووە بارێکی گران بەسەر شانی ئابووری ئێران، کە بەردەوام و بەسەختی دووچاری پاشماوەی وێرانەیی ئابووری ببوو، ئەوەی سالانی شەڕ بۆی بەجێهێشتبوو. هەروەها بڕانی پێوەندی بازرگانی لەگەڵ ڕووسیا کە ٧٠٪ی تەرازووی بازرگانی دەرەوەی ئێرانی پێک دەهێنا بەرامبەر تەنها ٢٠٪ ئینگلیز لە گەرمەی شەڕدا(٢١٦)، کاری لە دۆخی گشتی بازاڕ کرد. بۆیە باری چینە هەژارەکانی دێ تێکچوو، شەقامی شارەکان بەسوپایەکی گەورەی دەرۆزەکەر و بێ کار تەنران، ڕەوکردن لە لادێوە بۆ شار و هەندێ جاریش بۆ دەرەوەی وڵات، ببووە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی باو و بڵاو.

بەتەواوبوونی شەڕ ئەو بارودۆخە بووە هۆی تەقینەوەی باری سیاسی لە وڵاتدا. لەو ماوەیەدا زۆر شاری ئێران جموجۆڵی جەماوەری و مانگرتنی کرێکارانەیان بەخۆوەبینی. هەڵوەست لە ئازەربایجان زیاتر لە هەموو ئێران مۆرکێکی کوشندەی بەخۆوە گرت، ڕاپەڕینێکی نوێ لە ساڵی ۱۹۲۰ تەقیەوە و بەناوی (ڕاپەڕینی خیابانی) چووە ناو لاپەڕەکانی مێژوو، لەبەر ئەوەی شێخ محەمەد خیابانی ڕابەری بوو، کە لە ڕۆژی ۹ی نیسان(٢١٧) و لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری ڕایگەیاند، ولایەتی ئازەربایجان پێوەندی خۆی بەدەسەڵاتی ناوەندی دژ بەدیموکراتییەت بڕی. دوای چەند ڕۆژێک نەخشەیەکی چاککردنی دەربارەی کاروباری ڕووناکبیری و دارایی لە ئازەربایجان ڕاگەیاند،

---

(٢١٥) بۆ درێژەی دەربارەی بڕوانە: بابەتی (رضا المازندراني والعرش الايراني) لە ئەسڵی کتێبەکە بەزمانی عارەبی (دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر).

(216) H. Nazem, Op. Cit,. P. 173.

(٢١٧) بەپێی هەندێ سەرچاوە ڕۆژی حەوتی نیسانە.

نەخۆشخانەیەک و سێ فێرگەی نوێی لە تەورێز دامەزراند کە (المحمدیة) و (فیوضات) و (حکمت) بوون. گۆڤاری (ئازادیستان)ی بڵاوکردەوە، کە کاری پەخشی (تیورو بیروباوەڕەکانی ڕاپەڕینی) خستە ئەستۆی خۆی. نرخی کەرەستەی پێویستی ژیانی کەم کردەوە، نازناوی لابرد، نەخشەی دامەزراندنی سوپایەکی میللی دانا کە ١٢ هەزار جەنگاوەری هەبێ[٢١٨]. خیابانی هەوڵی دەدا ناوچەکانی دیکەی ئێرانیش هان بدا کە بەڕووی وەزارەتی وسوق ئەلدەولە ڕاپەڕن. لە ژمارەی ڕۆژی ١٥ی حوزیرانی ١٩٢٠ی ڕۆژنامەی (تجدد) دەنووسێت و دەڵێت (بزووتنەوەی تەورێز ئاگادارکردنەوەی چینی فەرمانڕەوای بۆگەنی تاران و نموونەیەکی چاکی هەرێمەکانی دیکەی وڵات بوو)[٢١٩].

خیابانی لە نووسین و دوانەکانی ڕۆژانەیدا[٢٢٠] لەسەر پێویستی (گۆڕینی ڕژێمی حوکم لە ئێران) موکڕبوو بەڕژێمێکی کۆماری کە (ئازادی و بەهای ئەخلاقی باشتر و ئاسانکردنی زۆرتری دەرفەتی خوێندن (بەدەست بێنێ)[٢٢١].

جەماوەری ئازەربایجان زۆر بەگەرم و گوڕییەوە پێشوازی بزووتنەوەی خیابانی کرد، زایەڵەی شۆڕشگێڕان لە هەموو شوێنێک بەرز بۆوە، تایبەت لە مەڵبەندی شارەکان[٢٢٢]. شۆڕشگێڕان دەستیان بەسەر مەڵبەندەکانی میری داگرت و هەموو فەرمانبەرانی سەربەشایان دەرکرد، ئەوانەی دیکەش چوونە ناو دامودەزگا شۆڕشگێڕیی نوێیەکان، لەوانە جەندرمەکان کە ژمارەیەکی باشی لە بەشدارانی شۆڕشی دەستووری تێدابوو. شۆڕشگێڕان ناوێکی نوێیان بۆ ڕژێمەکەیان و ناوچە ئازادکراوەکان هەڵبژارد کە (ازادیستان) بوو، واتە (نیشتمان یا وڵاتی ئازادی)، حکوومەتێکی تایبەتیشیان لە ڕۆژی ٢٤ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٠ پێک هێنا، نوێنەرانی ڕووناکبیر و بازرگان و پیاوانی ئایینی و خاوەن موڵکە بچووکەکان بەشدارییان تێدا کرد. حکوومەتی (ازادیستان) ئامانجەکانی لەو خاڵە

(٢١٨) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ٤٠٧، ٤٩٥ ، ٤٩٦، Sh. A. Tagieva. Op. Cit,. PP. 98 - 99.

(٢١٩) لە N. S. Fatemi, Op. Cit., PP. 251-252 وەرگیراوە.

(٢٢٠) خیابانی ئێوارانی هەموو ڕۆژێک دوانی بۆ خەڵکی تەورێز دەدا (و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه وتحشیه عبدالعلی کارنگ، ل ٧٩).

(221) G. Lenczowski, Russia and West in Iran (1918 - 1948), New York, 1949, P. 61.

(٢٢٢) ڕژێمی خیابانی بایەخی تەواوی بەزەوی نەدا، ئەوەش بووە هۆی دووره پەرێزی جەماوەری بەرینی جووتیاران تا ئەندازەیەکی بەرچاو لە قەوماوەی شۆڕشگێڕییەکانی تەورێز.

سەرەکیانەی خوارەوە کورت کردبۆوە:

١- هەڵگێڕانەوەی ڕژێمی شا و دامەزراندنی ڕژێمێکی دیموکراتی.

٢- دوایی هێنان بەپاشکۆیەتی ئێران بەدەوڵەتە گەورە داگیرکەرەکانەوە.

٣- دانی خۆڕێبەری بەئازەربایجانی ئێران.

٤- دانی سەربەستییە دیموکراتییەکان، چاککردنی ئابووری و ڕووناکبیری و شتی دیکەش.

قەوماوەکانی ئازەربایجانی شۆڕشگێڕ ترسیان خستە دڵی فەرمانڕەواکان و هەموو کۆنەپەرستانی ئێران، بۆیە پەنایان بردە بەر ئەنجامدانی کردەوەی پێویست بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەی نیشتمانی ئازەری پێش ئەوەی لەو هەوارە کاریگەرە نوێیەیدا ببێتە شۆڕشێکی سەرتاسەری وەک شۆڕشی دەستووری[٢٢٣]. نەخشەی حکوومەتی شا دژی (ازادیستان) ڕاستەوخۆ لەلایەن باڵیۆزخانەی بەریتانیا لە تاران پشتیوانی لێ کرا، نەخوازە کە لایەنێکی گەورەی دەنگی ناڕەزایی شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان دژی بوونی بەریتانیا بوون لە وڵاتدا، تایبەت دژی پەیمانی ساڵی ١٩١٩ کە چەند جار لە دوانەکانی خیابانی و لەسەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی (تجدد)[٢٢٤] ناوی هاتووە. بۆیە شتێکی سروشتی بوو بەریتانییەکان دژایەتی ڕاپەڕینی خیابانی بکەن، بەقسەی عەلی ئازەری دانەری کتێبی (هەستانی شێخ محەمەدی خیابانی لە تەورێز)[٢٢٥]، ئەدمۆندسیان بەتایبەتی بۆ ناوچەکە نارد (بۆ کارێکی تێکدەرانە). کاربەدەستانی ئێران بەهاندانی بەریتانییەکان پرۆپاگەندەی درۆودەلەسەیان دەربارەی خیابانی بڵاوکردەوە، بەجیاخوازیان تاوانبار دەکرد، ئەگەرچی داخوازییەکانی بریتی بوون لە خودموختاری کە بەتەواوی لەگەڵ ناوەڕۆکی مادەی بیست و نۆیەمینی یاسای پاشکۆیی دەستووری ئێران ڕێک بوو[٢٢٦].

تاران پیلانێکی فێڵاوی بۆ لەناوبردنی ڕاپەڕینی خیابانی دانا. (مخبر السلطنة هیدایت)یان بەحاکمی نوێی گشتی لەسەر ئازەربایجان دانا، ئەوەی هەوڵی دەدا خۆی لە کراسی یەکێکی بڕوا بەبیروباوەڕی لیبرالی بوو نیشان بدا. هێزێکی قۆزاق تا ئازەربایجان

(٢٢٣) لەو ماوەیەدا ناوچەکانی دیکەی ئێرانیش جموجۆڵی شۆڕشگێڕییان تێکەوت، ڕووداوەکانی ئازەربایجانیش کاری لە هەندێکیان کرد.

(224) M. S. Ivanov, ochirk…, PP. 275 - 276.

(٢٢٥) س. علی ارزی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل٤١٣.

(226) Sh. M. Badi, Op. Cit., PP. 136 - 137.

لەگەڵی هاتن، لە نزیک تەوریز ئۆردووی هەڵدا. حاکمی گشتی نوێ کەوتە گفتوگۆیەکی (دۆستانە) لەگەڵ سەرکردەکانی ڕاپەڕین، لە بنەوەش پێوەندی گومان لێکراوی لەگەڵ کەسانی کۆنەپەرست دەبەست و ویژدانی کەسە بودەڵەکانی دەکڕی، ئەوانەی خۆیان کوتابووە ڕیزی شۆڕشگێڕان. بەدرێژایی دە ڕۆژی وتوویژیش، بەدیقەت قایمەکارییەکانیان دەرس کرد، بەجۆرێک کە دڵنیایی خستە دڵ و گیانی خیابانی و هاوڕێکانی. لە دواییدا (مخبر السلطنة) لە بەرەبەیانی ١٢ی ئەیلوولی ١٩٢٠ زەبرێکی ناکاوی سەرەوانده شۆڕشگێڕان، لەگەڵیا دەستیان بەسەر بنکەکانی شۆڕشگێڕاندا گرت و زیاتر لە ٣٠٠ خانووی سەرکردەکانی ڕاپەڕینیان داگیرکرد و زۆربەیان کوژران و ئەوانی دیکەش گیران. خیابانی خۆی نەدا دەست، لەگەڵ هەندێ لە لایەنگرانی بۆ ماوەی دوو ڕۆژ بەرگری کرد، تا بەناپەسەندترین شێوە لەسەر دەستی پەلامارەدەران لە ڕۆژی ١٤ی ئەیلوول کوژرا[٢٢٧]، بۆ ئەوەی سەردەمێکی خامۆشی دیکەی نوێ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران دەست پێ بکات.

ڕاپەڕینی خیابانی هەرچەند سەری نەگرت، بەڵام یاریدەی بەرزبوونەوەی وشیاری شۆڕشگێڕی لە ناوچەکانی دیکەی ئێراندا، بووە یەکێ لە هۆکانی رووخانی وەزارەتی (وثوق الدولة)ی سەر بەبەریتانیا لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٢٠. وێڕای ئەوانەش ڕاپەڕین هاوبەشی لە ڕیسواکردنی کەموکورتییەکانی حوکمی قاجاری کرد، کە دوای شەڕ بەتەواوی ئابڕووی لەبەرچاوی ئێرانییەکان لەدەست دابوو، دۆخێکی لەبارتری لابردنی بۆ ڕەخساند، ئەوەی ڕەزا مازندەرانی (پاشان پەهلەوی)زانی چۆن بۆ لەناوبردنی حوکمی ئەحمەدشا بەکاری بێنێت، بەوەش دوایی بەسەردەمی قاجارییەکان لە مێژووی ئێرانی نوێ هات لە ڕۆژی ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥، بۆ ئەوەی سەردەمێکی نوێی دیکە لە مێژووی هاوچەرخی (ئێران) دەست پێ بکات لە ڕۆژی ١٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥، کە ڕەزاشا دامەزرێن و یەکەم شای بوو[٢٢٨].

بەر لەوەی ڕەزاشا بەچەند ساڵێک بێتە سەر تەخت توانی بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی شۆڕشگێڕانی گەلانی نافارس لە ئێران دڵڕەقانە سەرکوت بکات، بۆیە ساڵانی حوکمە

(٢٢٧) بۆ درێژەی بڕوانە: س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل٦٤٨-٦٥٢؛ جبرائیل روئین دژ، انقلاب کبیر سوسیالیستی اکتبر و جنبش خیابانی، ل٣٠٢-٣٠٣؛ Sh. A. Tagieva. Op. Cit,. PP. 113 -114.

(٢٢٨) بۆ درێژەی بڕوانە: بابەتی (رضا المازندراني والعرش الايراني) لە ئەسڵی کتێبەکە بەعارەبی.

دکتاتۆرییەکەی تا ڕادەیەک بەسەردەمێکی هێمن دادەنرێت، هەر هیچ نەبێت بەڕواڵەت، لە مێژووی ئێرانی هاوچەرخ. بەڵام ڕاستییەکەی کاری کەڵەکەبوونی چەندایەتی ڕقی پیرۆزی نێو دەروونی ڕۆڵەکانی ئەو گەلانە لە پەرەسەندن دا بوو، تایبەت لەبەر ئەوەی سەردەمی پەهلەوی لەسەر سیاسەتی شۆڤێنیانەی بەفارسکردن بنیات نرابوو. پرۆفیسۆر م. س. ئیڤانۆڤ لەو بارەیەوە دەڵێت:

«ئێرانی سەردەمی ڕەزا شا زیندانێکی خامۆشی گەلان بوو، سادەترین مافی کەمینە نەتەوایەتییەکان پێشێل دەکرا»[٢٢٩]. سەرەڕای زۆرداری و ئامرازەکانی سەرکوتکردن، بەڵام نارەزایی ئازەربایجانییەکان لە سەردەمی ڕەزاشا بەشێوەی جۆراوجۆر دەنوێنرا، ئەو ڕەزا شایەی، بەقسەی مێژوونووسی ئینگلیز پیتەرئەڤری، لە دڵەوە ڕقی لە ئازەرییەکان دەبۆوە[٢٣٠]. ئەو ڕۆژگارە دۆخێکی نوێ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجاندا سەری هەڵدا، ئەویش بەگەشەستاندنی دەوری ڕەنجدەران بەکرێکار و جووتیارەوە تێدا. حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٦ سەرباز و جووتیارەکانی دیلمان، کە لە سەردەمی پەهلەوی بەشاهپور دەناسرا، ڕاپەڕین[٢٣١]. ڕەزا شا دڵڕەقانە سوپای بۆ سەرکوتکردنیان بەکارهێنا. لە ساڵی ١٩٣٠ دوو هەزار جووتیاری مازندەرانی، لەبەربڕینی ئاو لە زەوییەکانیان و کردنیان بەزەوی شا، یاخیبوونیان ڕاگەیاند، شاش هیچ سڵی لە بەکارهێنانی هێز لە دژیان نەکردەوە، بەدەیانیان پەنایان بردە بەر لێڕەوارەکانی دەوروبەری. لە ساڵی ١٩٣١ یاخیبوونێک لە کارگەی شقارتە لە تەوریز قەوما، دوو مانگرتنیش لەنێو کرێکارانی شەمەندەفەر لە مازندەران و دەوروبەری قەوما. لە هەمان کاتدا هەوڵدرا بۆ دامەزراندنی ڕێکخراوەکانی کرێکاران و لاوان لە گەلێ لە شارەکانی ئازەربایجان[٢٣٢]. هەروەها لە شوێنی دیکەش، لە کاتی جۆراوجۆر، جموجۆڵی وەک ئەو ڕووداوانەی تەوریز و مازندەرانیان بەخۆوەبینی، کە ڕەنگدانەوەی ئەو واقیعە تراژیدیایەی چینە کۆمەڵایەتییەکانی ڕەنجدەرانی سەردەمی پەهلەوی بوو. ئەو بانگەوازەی کە (کۆمەڵەی لەناوبردنی ئیمپریالیزم) بۆ کرێکارانی جیهانی نارد لە مێژووی ٢٠ی تەمووزی ١٩٣١دا دەڵێت:

(229) M. S. Ivanov, Ochirk…, P. 325.

(230) P. Avery, Modern Iran, P. 387.

(٢٣١) دەسەڵاتدارانی سەردەمی پەهلەوی ناوی گەلێ شار و ناوچەی ئازەربایجانیان گۆڕی.

(232) A. E. Diomin, V. V. Trubetskay, Iran V Godi Economicheskovo Crisisa, “Iran Ochirk Noveyshi Istori”, Moscow, 1976, PP. 106, 109; M. S. Ivanov, Ochirk…, PP. 325 - 327.

«زیاتر لە دوو هەزار زیندانی سیاسی لە زیندانەکانی فارس دووچاری ئازار و ئەشکەنجە بوون. حکوومەتی پەهلەوی تەنانەت مافی ئەوەیشیان ناداتێ بدرێنە دادگا. ڕێکخراوە شۆڕشگێڕییەکانی کرێکارانی ئێران دووچاری زەبروزەنگی دڕندانە هاتوون»(٢٣٣).

بەڵام ڕەزاشا تۆزقاڵێک بایەخی بەڕای گشتی ناوەخۆ و دەرەوە نەدا، بێ ڕەحمانە بەردەوام بوو لەسەر سیاسەتی سەرکوتکەرانەی دەرهەق بەئازەربایجانییەکان و ئێرانییەکان دی. بەپێلێنانی ڕۆژنامەکانی ئێران خۆیان، دادگا سەربازییە تایبەتەکان لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٩٣٢دا، ١٥٣ کەسیان تاوانبار کردووە، فەرمانی مردنیان بەسەر ٣٦ کەسیان جێبەجێ کردووە، ١٩ کەسیشیان حوکمی ئەبەدی دراون. تێکڕایی حوکمی ئەوانەی دیکەش دەیکردە (٣٥٥) ساڵ(٢٣٤).

لە ساڵانی شەڕی دووەمی جیهان، خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان پێی نایە هەوارێکی نوێ لە ڕەوتی پەرەسەندنیدا، تایبەت دوای دوورخستنەوەی ڕەزاشا لە تەخت لە ڕۆژی ١٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٤١. لەو ڕۆژەوە تاران بەکردەوە هەموو دەسەڵاتێکی لە ئازەربایجان لە دەست دا، کە ببووە بەشێک لەو ناوچەیەی کەوتبووە بن دەسەڵاتی هێزەکانی سۆڤێت(٢٣٥). ڕاستییەکەی ئازەربایجانی ئێران لە ساڵانی شەڕدا لە ژانێکی شۆڕشگێڕی بەسۆ دەژیا، بێزاری زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانی گرتبۆوە. بەڕێکەوت نەبوو کە محەمەد ڕەزا شا هاتە سەر تەخت دووپاتی کردەوە کە پێویستە چاککردن (اصلاحات) بەشێوەیەکی تایبەت لە ئازەربایجان بکرێت(٢٣٦). لەو هەوارەدا داخوازی ئازەربایجانییەکان بریتی بوو لە چاککردنی دەستوور بەشێوەیەک مافەڕەواکانی نەتەوەیی دابین بکات، دەزگاکانی دەوڵەت خاوێن بکرێتەوە، ئازادییە دیموکراسییەکان بەرەڵا بکرێن. لەبەر ئەوەی لایەنەکانی حکوومەت بەشێوەیەکی تایبەت لە دەستپێشخەری ئازەربایجانییەکان دەترسان، بۆیە پەنایان بردە بەر کاری سەیر سەیر دەرهەقیان. لە ساڵی

(٢٣٣) بڕوانە: M. S. Ivanon, Ochirk…, P. 328.

(234) A. E. Diomin and V. V. Trubetskay. Op. Cit, P. 110.

(٢٣٥) ٢٥ی ئابی ١٩٤١، دوای پەرەسەندنی دەسەڵاتی ئەڵمانیا لە ئێران، هێزەکانی سۆڤێت چوونە ناوچەکانی باکوور، بەریتانییەکانیش چوونە ناوچەکانی باشووری ئێران. دوای تەواوبوونی شەڕی دووەمی جیهان لێی کشانەوە.

(٢٣٦) بڕوانە: عبدالهادي كريم سلمان، ايران في سنوات الحرب العالمية الثانية، رسالة ماجستير، كلية الاداب – جامعة بغداد، ١٩٨٣، ص١٣٠.

١٩٤٤ شوورا ئەندامەتی سیاسی بەناوبانگی ئازەربایجان جەعفەر پیشەوەری پەسند نەکرد کە زۆربەی هەرە زۆری دەنگی دەنگدەرانی تەورێزی لە هەڵبژاردنی ١٩٤٣ وەرگرتبوو، ئەو کارەی بووە هۆی خرۆشانی شەپۆلێکی نارەزایی توند لەنێو ئازەربایجانییەکان و کاری لە تارانیش کرد، ٦٠ ڕۆژنامەنووس لە نووسەرانی ڕۆژنامەکانی پایتەخت نارەزاییان دژی ئەو بڕیارەی شورا دەربڕی. بەهەمان شێوە وەزارەتی ناوەخۆ لە ساڵی دواییدا دانی بەئەندامە هەڵبژێراوەکانی ئەنجوومەنی شارەوانی تەووریز نەنا(٢٣٧).

لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی دووەمی جیهان ئازەربایجانییەکان خەباتیان لەپێناو مافە نەتەوایەتییەکانیان بەتینتر کرد، لە جاران زیاتر بایەخیان بەڕێکخستن دا. ئابی ١٩٤٥ نیشتمانپەروەرانی ئازەربایجان (فرقە دیمقرات ازربایجان) (پارتی دیموکراتی ئازەربایجان)یان دامەزراند، کە یەکەم کۆنگرەی خۆی لە ڕۆژی ٢ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ بەئامادەبوونی ٢٣٥ نوێنەر لە تەورێز بەست و بەدرێژایی چوار ڕۆژ گفتوگۆیان دەربارەی بەرنامە و پەیڕەوی ناوەخۆکرد، لیژنەی ناوەندییان هەڵبژارد. هەروا حزب ئۆرگانی خۆی بەناوی (ئازەربایجان) بەزمانی ئازەری دەرکرد(٢٣٨).

جەماوەرێکی فراوان لە دەوری پارتی دیموکراتی ئازەربایجان خڕبوونەوە. بەپێی ئەو زانیارییانەی ڕۆژنامەی (ئازەربایجان) لە ژمارەی ڕۆژی ٢٣ی کانوونی دووەمی ١٩٤٦ بڵاوی کردۆتەوە، ژمارەی ئەندامانی حزب لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٥ گەیشتە دەوروبەری حەفتا هەزار ئەندام، پەنجا و شەش هەزاریان جووتیار و شەش هەزاریان کرێکار و سێ هەزاریان کاسبکار و دە هەزاریان ڕووناکبیر و دوو هەزاریان وردەبازرگان و پێنج سەدیان وردە مالیک و سەدیان پیاوی ئایینی بوون.

بەر لە تەواوبوونی ساڵی ١٩٤٥ ئازەربایجانییەکان هەنگاوێکی دیکەیان نا. بەهۆی ئەو کۆبوونەوە جەماوەریانەی لە سەرتاسەری ئازەربایجانی ئێران بەڕێوەچوون، بڕیاردرا ئەنجوومەنی گەل دامەزرێنن، لە ڕۆژی ٢٠ی تشرینی دووەم بەئامادەبوونی ٧٤٤ نوێنەر لە

(237) P. Avery, Op. Cit. p. 388; M. S. Ivanov, Ochirk…, P. 367.

(٢٣٨) لە ساڵانی شەڕی دووەمی جیهان و تایبەت دوای ڕووخانی ڕەزا شا، ژمارەی ئەو ڕۆژنامانەی لە ئێران دەردەچوون بەشێوەیەکی بەرچاو زێدە بوون، تەنیا لە تارانی پایتەخت ١٠٣ ڕۆژنامە و ٢٩ گۆڤار دەرچوون، لە تەورێزیش چوار ڕۆژنامە دەردەچوون.

گشت چینە کۆمەڵایەتییەکان و گشت ناوچەکانی دیکەی ئازەربایجان کرایەوە.

ئەنجوومەن دروشمی (خودموختاری) بەرزکردەوە و لیژنەیەکی تایبەت هەڵبژێررا کە لە ٣٩ ئەندام پێک هاتبوو، بەڕێوەبردنی ئازەربایجان و هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجوومەنی تایبەت ئازەربایجان لەگەڵ مافی گفتوگۆکردن لەگەڵ تاران بۆ چارەکردنی کێشەی ئازەربایجان بەئاشتیانەی پێ سپێررا. کە هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی نیشتمانیی ئازەربایجان کرا، بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئێران، ئافرەت بەشداری تێدا کرد، لە ٢١ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٥ ئەنجوومەن کرایەوە و ژمارەی ئەندامانی گەیشتە ١٠١، هەروەها ئەنجوومەن سەرۆکایەتی حکوومەتی ئازەربایجانی خاوەن خودموختاری بەجەعفەر پیشەوەری سپارد، کە بەرنامەکەی لەو خاڵانەی خوارەوە دیاری کردبوو:

١- چەسپاندی خودموختاری بۆ ئازەربایجان.

٢- هەڵبژاردنی ئەنجوومەنەکانی کارگێڕی بۆ شار و هەرێمەکان.

٣- گۆڕینی دەستەی جەنگاوەران بەسوپای میللی.

٤- زمانی ئازەری ببێتە زمانی ڕەسمی.

٥- بڵاوکردنەوەی خوێندنی خۆڕا و بەزۆر، دامەزراندنی زانکۆیەکی تایبەت.

٦- پەرەپێدانی پیشەسازی و بازرگانی.

٧- دانانی یاسای کار و ڕێکخستنی پێوەندی نێوان خاوەن زەوی و جووتیارەکان.

٨- دابەشکردنی زەوییەکانی دەوڵەت و زەویوزاری دەرەبەگەکانی ئازەربایجان، ئەوانەی خۆیان دابووە پاڵ سەنگەری دوژمنان، بەسەر جووتیاران.

٩- دابینکردنی سەربەستی ڕا و بیروباوەڕ بۆ هەموو هاونیشتمانانی ئازەربایجان.

لەهەمان کاتدا حکوومەتی پیشەوەری ڕایگەیاند کە دان بەحکوومەتی ناوەندیدا دەنێت، هەر فەرمانێ لێوەی دەرچێت جێبەجێی دەکات، ئەگەر لەگەڵ بنەماکانی خودموختاری جاڕدراوی ئازەربایجان ناکۆک نەبێت(٢٣٩).

هەروەها زنجیرەیەک کاریشی بۆ ڕێکخستنی پێوەندییەکانی نێوان جووتیاران و خاوەن

(٢٣٩) بۆ درێژەی بڕوانە: M. S. Ivanov, Ochirk…, PP. 369 - 370; P. Avery, Op. Cit, PP. 390 - 391.

زەوییەکان کرد، کە تایبەت بوو بەدابەشکردنی بەرهەم. دەورووبەری ٢٦٠ هەزار هێکتار زەوی کشتوکاڵی بەسەر نزیکەی ٢١٠ هەزار جووتیاردا دابەش کرد، کاروباری ئابووری ناوچەکەی ڕێکخست، کارگەیەکی بۆ پیشەسازی مافوور دامەزراند، سەعاتی کاری ڕۆژانەی کردە هەشت سەعات. هەروەها حکوومەتی پیشەوەری بایەخێکی تایبەتی بەڕووناکبیری و هونەردا، دامەزراندنی (زانکۆی حکوومەتی ئازەربایجان)ی ڕاگەیاند، ژمارەیەکی زۆر فێرگەی نوێی کردەوە، تیپی تایبەتی بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری لە لادێ پێک هێنا و فێرگەیەکی هونەری و شانۆیەک و تیپی مۆسیقای دامەزراند. بەو کردەوە نوێیانە وای لێهات خەرجی گوزەران (كلفة الحياة) لە تەورێزی دووەم شاری گەورەی ئێران، بەڕێژە دوو هێندی تاران هەرزان بێت.

لە دۆخی ئەو ڕۆژەی ئێران و لە ئەنجامی سەرنەگرتنی تێکڕایی هەوڵی لایەنەکانی فەرمانڕەوا و دەرەبەگە گەورەکانی ئازەربایجان بۆ دروستکردنی گیروگرفت لە ئازەربایجان(٢٤٠)، حکوومەتی (قوام السلطنة) ناچار بوو کە لەگەڵ حکوومەتی پیشەوەری بکەوتە گفتوگۆ، بەمۆرکردنی ڕێککەوتننامەیەک لەبەینی هەردوولا لە ڕۆژی ١٣ی حوزەیرانی ١٩٤٦ کۆتایی پێ هات، بەندەکانی ئەو ڕێککەوتنە لایەنێکی گەورەی داخوازییەکانی ئازەربایجان بوو، بەڵام دەسەڵاتدارانی ئێران توانییان بەهۆی زنجیرەیەک مانۆری سیاسی و لە ئەنجامی پشتگیری ڕاستەوخۆی لەندەن و واشنتۆن، بارودۆخیان کۆک بکەنەوە. هەر لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٤٦ زەبری یەک لە دوای یەک لەو دەسکەوتە دیموکراتییە کەمانە درا کە ئێرانییەکان لە ئەنجامی بارودۆخی شەڕ و تێکشکانی فاشیەت و وەدەستیان هێنابوو. پاشان نۆرەی ئازەربایجان و کوردستان(٢٤١) هات. لە ٢١ی تشرینی دووەمی ١٩٤٦ (قوام السلطنة) ڕایگەیاند کە تاران دەیەوێ هێزەکانی بنێرێتە هەموو هەرێمەکانی ئێران بێ هەڵاوێردن، گوایە بەئامانجی (دابینکردنی سەربەستی هەڵبژاردن)ی شوورا لە خولی پازدەمینیدا. هێزەکانی ئێران بەڕاستی ڕوویان لە ئازەربایجان کرد دوای بڵاوکردنەوەی ڕاگەیاندنەکە بەکەمتر لە سێ هەفتە، شاڵاوێکی تۆقاندنی بەرفراوانی دەست پێ کرد، بووە هۆی کوشتن و گرتنی هەزاران ئازەربایجانی و

(٢٤٠) تەنیا لە ماوەی مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٥ کۆنەپەرستان دەورووبەری سەد کەسیان لە لایەنگرانی پارتی ئازەربایجان بەکوشت دا.

(٢٤١) دەربارەی ڕووداوەکانی کوردستان بڕوانە بابەتی (هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران).

هەڵاتنی دەیان هەزاریان بۆ ناو خاکی ئازربایجانی سۆڤێت، جەعفەر پیشەوەری خۆشی بۆ ئەوێ هەڵات[٢٤٢]. پەپێی ئەو زانیارییانەی ڕۆژنامەی (مردم) لە ژمارەی ڕۆژی ٧ی تەمووزی ١٩٤٧ پەخشی کردووە، دوای لەناوبردنی حکوومەتی پیشەوەری، فەرمانی مردن بەسەر - ٧٦٠ کەس لە دیموکراتیانی ئازەربایجان درا. قەوماوەکانی ئەو دواییە زەبرێکی کوشندە بوو لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران درا، پێویستی بەساڵانێکی زۆر هەبوو تا سەرلەنوێ هەناسەی بێتەوەبەر، بۆ ئەوەی جارێکی دی ببێتەوە هێزێکی زەبر وەشێن و دیار لە گۆڕەپانی سیاسی ئێران. هەردەم خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان هەمیشە دڕکێکی ژەهراوی بووە لەبن کەلەکەی ڕژێمی پەهلەوی تا کۆتابوونی...

---

(٢٤٢) جەعفەر پیشەوەری لە نزیک باکۆ بەکارەساتی ئۆتۆمبیل کۆچی دوایی کرد. گومان کەوتە سەر باقرۆڤی سەرکردەی ستالینی سەرەڕۆی، سکرتێری یەکەمی پێشووی پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان، بۆ ئەنجامدانی. ناوبراو لەگەڵ بیریا گوناهبارکران و لە دار دران.